

Een uitleg van Jer17:12 met behulp van oude handschriften

C. S. A. Minnaard-Müller
2008

Een uitleg van Jer17:12 met behulp van oude handschriften

C. S. A. Minnaard-Müller

**Hoofdvakscriptie Exegese Oude Testament
Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Godgeleerdheid
Universiteit Utrecht
2008**

Begeleidster: Dr. M. C. A. Korpel,

Tweede corrector: Prof. Dr. B. Becking

Samenvatting: In deze scriptie wordt een uitleg gegeven van Jer. 17:12. De meningen over de vertaling van dit vers zijn verdeeld omdat er geen consensus is over het aantal cola en omdat het onduidelijk is of de zinnen als nominale of als vocatieve zinnen vertaald moeten worden. Verder is men het niet eens over de paragraafindeling van Jer. 17:11-18. Hierdoor is de uitleg van Jer. 17:12 lastig.

De gevolgen voor de exegese van het gebruik van oude handschriften werd bekeken. De vertaling, de cola-indeling en de paragraafindeling in deze handschriften zijn bestudeerd. Daarnaast is nog gekeken naar de literaire functie van Jer. 17:12 in de vastgestelde paragraaf en het boek Jeremia.

De cola-indelingen van de Masoretische handschriften wezen allemaal op een tricolon. De LXX laat een aantal woorden weg en de Vulgaat wijst op een bicolon. Maar omdat de Vulgaat geen rekening houdt met de alliteratie is verondersteld dat de tricolon-indeling van vroegere datum is. De vertalingen in de LXX en de Vulgaat gaven geen uitsluitsel over het type zinnen.

De Masoretische handschriften (en misschien ook 4QJer^a) delen vers 12 in bij 11 en 13. Enkele handschriften van de LXX en één van de Vulgaat doen dit ook. De andere LXX handschriften delen vers 11 niet in bij 12-13. De andere Vulgaathandschriften scheiden vers 13 van 11-12. Daarom is aangenomen dat de indeling 11-13 de oudste is. Dit wordt door geen enkel modern commentaar verondersteld.

Het raadplegen van de oude handschriften leidde er zo toe dat vers 12 anders uitgelegd moest worden dan tot nu toe gedaan werd. Er is enige analogie in genre met Jer. 7:4 en overeenkomst in woordgebruik met Jer. 14 vastgesteld. Daarnaast werd de opvallende vorm מְקַדְּשֵׁנִי gebruikt om vers 12 uit te leggen als een uitroep. Een lofuiting die uitdrukt dat de roeper zich verlaat op “zijn” heiligdom. Deze “roeper” rekt zich onterecht rijk volgens vers 11 en verlaat de Heer en ware hoop volgens vers 13. De voorspoed zal hem verlaten (vers 11) en hij zal beschaamd worden (vers 13).

Summary: In this report an interpretation of Jer. 17:12 is given. The translation of this verse is strongly debated because there is no agreement on the cola-division nor on the translation as nominal or vocative sentences. The paragraph division is also not agreed upon. Therefore the explanation of Jer. 17:12 is difficult.

The effect of the use of old manuscripts for the exegesis was examined. The translation, the cola division and the paragraph division has been studied in these manuscripts. The literary function of verse 12 in the paragraph thus found and in the book Jeremia were studied too.

The cola-division of the Masoretic manuscripts all showed a tricolon. The LXX leaves a couple of words out. The Vulgate shows a bicolon. Because the Vulgate does not count for the alliteration, the tricolon division is supposed to be the older division. The translations of the LXX and the Vulgate could not distinguish between the type of sentences.

The Masoretic manuscripts (and maybe 4QJer^a) supposed verse 12 to belong to 11 and 13. Some LXX manuscripts and one Vulgate manuscript agreed on this. The other LXX manuscripts separated verse 11 from 12-13. The other Vulgate manuscripts divided verse 13 from 11-12. Therefore, the paragraph division 11-13 was assumed to be the eldest. None of the commentaries supposed so.

The use of old manuscripts has led to an other explanation of verse 12 than ever was thought to be necessary. The genre of Jer. 7:4 looked like that of verse 12 and the use of words resembled that of Jer. 14. Besides this, the extraordinary מְקַדְּשֵׁנִי was used to explain verse 12 as an exclamation. A praise in which the crier exclaims to rely on “his” sanctuary. This crier counts himself unfounded rich according to verse 11 and leaves the Lord and true hope according to verse 13. His prosperity will leave him (verse 11) and he will be ashamed (verse 13).

Voorwoord

Ik heb deze scriptie geschreven als afronding van mijn studie Godgeleerdheid aan de Universiteit Utrecht. Het onderzoeksproject "Hymns and Prayers in the Prophets" van dr M. C. A. Korpel was de aanleiding om oude handschriften te gebruiken en om Jer. 17:11-18 te bestuderen. Achteraf een goede keus voor een scriptie. Jer. 17:12 riep genoeg vragen op en het bestuderen van oude handschriften bleek een alles behalve saaie bezigheid. Ik wil dan ook dr. M. C. A. Korpel bedanken voor haar idee en ook voor haar begeleiding. Het opsturen van de foto's van een aantal van de handschriften was een uitkomst voor mij. Ook wil ik prof. dr. B. Becking bedanken dat hij tweede corrector wil zijn.

Wanneer je in Groningen woont en in Utrecht studeert mis je wel eens het contact met medestudenten. Maar door de moderne communicatiemiddelen had ik toch een collega aan Linda Flekken in Heerlen. Met vier kleine jongens waren bibliotheken niet echt bereikbaar. Gelukkig wist Adri met behulp van de geheimzinnigste codes toch alle boeken te vinden en achter op zijn fiets voor mij mee te nemen. Zo is mijn scriptie dan toch afgekomen. En ja, jongens, Mama is nu echt klaar (voorlopig dan).

21 juni 2008
C.S.A. Minnaard-Müller

Samenvatting

Voorwoord

Inhoudsopgave

1 Inleiding

1.1 Vraagstelling	1
1.1.1 Oriëntatie op de vraagstelling	1
1.1.2 Bespreking van de vraagstelling	2
1.1.3 Doelstelling van het onderzoek	3
1.2 De vertaling van Jer. 17:12	3
1.3 De literaire functie van Jer. 17:12 in de directe context	6
1.3.1 De directe context van Jer. 17:12	6
1.3.2 De werkvertaling van de directe context van Jer. 17:12	7
1.3.3. De realia en uitdrukkingen in de directe context van Jer. 17:12	12
1.3.4 Argumenten voor de indeling in paragrafen	16
1.3.5 Het genre van de paragraaf waartoe Jer. 17:12 behoort	19
1.3.6 De literaire functie van Jer. 17:12 in zijn directe context; de paragraaf	22
1.3.7 De literaire functie van Jer. 17:12 als zelfstandige paragraaf	24
1.4 De verbanden van Jer. 17:12 met andere gedeelten in het boek Jeremia	26
1.5 Realia en uitdrukkingen in Jer. 17:12	27
1.6 Tekstverdelers in oude handschriften	28

2 Materiaal en Methode

2.1 Materiaal	33
2.1.1 De keuze van de handschriften	33
2.1.2 Eigenschappen van de gebruikte handschriften	34
2.2 Methode	36
2.2.1 Oude vertalingen van Jer. 17:12	36
2.2.2 Methode voor het bepalen van de indeling in cola	36
2.2.3 Methode voor het bepalen van de indeling in paragrafen	38
2.2.4 Methode voor het vaststellen van verbanden in de directe context	39
2.2.5 Methode voor het vaststellen van verbanden met andere gedeelten in het boek Jeremia	39

3 Resultaten

3.1 Oude vertalingen	41
3.2 De indeling in cola	41
3.3 De indeling in paragrafen	42
3.4 Verbanden in de directe context	46
3.5 Verbanden met andere gedeelten in het boek Jeremia	48

4 Discussie

4.1 Uitleg van Jer. 17:12	51
4.2 Gebruik van oude handschriften	53
4.3 Conclusie	54

5 Literatuurlijst

55

1 Inleiding

1.1 Vraagstelling

1.1.1 Oriëntatie op de vraagstelling

In deze scriptie zal geprobeerd worden Jer. 17:12 uit te leggen. Dit vers wordt door vertalers en exegeten nogal verschillend opgevat. Wanneer Jer. 17:12 opgezocht wordt in vier gangbare Nederlandse vertalingen, zijn de problemen meteen duidelijk:

NBV¹:

*Een luisterrijke troon,
hoog verheven vanaf het begin,
dat is ons heiligdom.*

NBG²:

*Troon der heerlijkheid,
vanouds verheven plaats van ons heiligdom, ...*

Willibrord³:

Een hoge, roemrijke troon is vanaf het begin de plaats van ons heiligdom.

Statenvertaling⁴:

*Een troon der heerlijkheid,
een hoogheid van het eerste aan,
is de plaats van ons heiligdom.*

Allereerst valt op dat de NBV, De Willibrord- en de Statenvertaling vertalen alsof er nominale zinnen staan. Vers 12 is dan een uitspraak. De NBG vertaalt alsof er vocatieven staan. In dit geval is vers 12 een aanspraak. Het is dus niet duidelijk of er over iets gesproken wordt of dat er tegen iets gesproken wordt. Hierdoor is het onzeker hoe vers 12 vertaald moet worden.

Verder laten de vertalingen zien dat het niet duidelijk is in welke colon מִקֶּרֶן (plaats) thuishoort. Over het aantal cola zijn de vertalingen het ook niet eens. De Willibrordvertaling gaat uit van een unicolon, de NBG van een bicolon en de NBV en Statenvertaling van een tricolon. Om te bepalen wat de vertaling van vers 12 zou moeten zijn, moet dus niet alleen het type van de zinnen duidelijk zijn maar ook de indeling van de cola.

Verder kan men zich afvragen wat de samenhang is van vers 12 met de omringende verzen. De literaire functie van vers 12 is niet op het eerste gezicht duidelijk. Jer. 17 is wel "heterogeen tot in het extreme" genoemd (Bright, 1965, p. 119). De functie van vers 12 in zijn directe context dient dus verder onderzocht te worden.

¹ NBV, De nieuwe bijbelvertaling uit 2004. Uitgeverij NBG, Haarlem, 2004.

² NBG, vertaling uit 1951 van het Nederlands bijbelgenootschap. NBG, Haarlem, 1995.

³ Willibrordvertaling uit 1995 van Katholieke Bijbelstichting, KBS, 's Hertogenbosch, 1995.

⁴ Satenvertaling, oorspronkelijk uit 1618/1619 Jongbloed, Leeuwarden, 1995.

De vergelijking van vier gangbare vertalingen laat dus zien dat de vertaling van vers 12 onduidelijk is doordat het type van de zinnen en de indeling van de cola onduidelijk is. Ook de literaire functie van vers 12 is niet eenvoudig vast te stellen. Wanneer geprobeerd wordt vers 12 uit te leggen zullen deze problemen dus eerst opgelost moeten worden.

1.1.2 Bespreking van de vraagstelling

Uit de vergelijking van de vertalingen in de vorige paragraaf bleek dat om Jer. 17:12 uit te kunnen leggen het nodig is meer inzicht te krijgen in de vertaling en in de literaire functie van vers 12 in zijn context. Zoals bleek is de vertaling van vers 12 moeilijk doordat de colonindeling vragen oproept en doordat het onzeker is welk type zinnen in het vers staan. De colonindeling en het type zinnen zal dus bepaald moeten worden om de bepalen wat een waarschijnlijke vertaling van vers 12 is.

Daarbij moet eerst vastgesteld worden op grond van welke criteria men de ene vertaling waarschijnlijker acht dan een andere. In deze scriptie is er voor gekozen te onderzoeken wat het voor de vertaling en exegese betekent wanneer oude handschriften gebruikt worden. Daarvoor is het nodig dat de opvattingen over vers 12 zoals die uit oude handschriften blijken, als doorslaggevend beschouwd worden. Oudere opvattingen over de betekenis van een vers kunnen dichter bij de bedoeling van de redactor van de tekst staan dan jongere opvattingen. Daarom kan het interessant zijn te onderzoeken wat het gebruik van deze handschriften oplevert voor de exegese van Jer. 17:12.

Daarom zal in oude handschriften gekeken worden naar de colonindeling van vers 12 en de opvatting over het type zinnen van dit vers. De colonindeling wordt bepaald met behulp van tekstverdelers in de oude handschriften. De opvatting over het type van de zinnen wordt afgeleid van de vertaling in de handschriften. Wanneer de werkvertaling van vers 12 gebaseerd wordt op de colonindeling en vertaling in oude handschriften is deze vertaling niet mede bepaald door *a-priori* opvattingen van de onderzoeker over de uitleg.

Om vers 12 uit te kunnen leggen is het ook van belang om de literaire functie van vers 12 in zijn directe context vast te stellen (Balentine, 1993: p. 25). De aanname is dat vers 12 niet toevallig op deze plaats staat maar door een redactor met een bepaalde bedoeling op deze plaats neergezet is. Daarbij had deze redactor een bepaalde opvatting over de betekenis van vers 12. Dit hoeft niet dezelfde betekenis te zijn als de betekenis van de oorspronkelijke uitspraak van Jeremia of de betekenis van vers 12 als onderdeel van een liturgie.

De literaire functie van een vers wordt bepaald door het genre van de compositie waar het bij hoort en door verbanden die het heeft met andere delen van deze compositie. Daarvoor moet allereerst duidelijk zijn tot welke compositie het vers behoort. Er moet dus vastgesteld worden tot welke paragraaf⁵ vers 12 behoort. Wanneer het een zelfstandige paragraaf zonder andere strofe vormt, moet bepaald worden wat de omringende paragrafen zijn. Dit vormt immers de directe context waarbinnen vers 12 een bepaalde rol speelt in de compositie. Hiermee is de indeling in paragrafen dus bepalend voor de literaire functie die vers 12 vervult en daarmee voor de uitleg.

Het liefst zou men de indeling in paragrafen van de oorspronkelijke redactor achterhalen. Dit is helaas niet met zekerheid te bepalen. Wel kan men in oude handschriften de paragraafindeling onderzoeken. Hoewel dit hooguit tot een vermoeden over de oorspronkelijke indeling leidt, levert dit wel een oude opvatting op over de paragraafindeling.

---

⁵ In deze scriptie worden de termen gebruikt zoals Korpel (2000: p. 25-48) die definieert. Hiermee wordt nog geen uitspraak gedaan over of de tekst poëzie dan wel proza is. Dit gebeurt in subparagraaf 1.3.6

Deze opvatting is ouder dan de moderne inzichten, die vaak gebaseerd zijn op de veronderstelde betekenis van vers 12 of zijn context⁶.

Ook de samenhang van de paragraaf van vers 12 met andere gedeelten in het boek Jeremia kan helpen bij de uitleg van dit vers. Ook hier speelt dus de paragraafindeling een rol bij de exegese. Dit geldt helemaal als men gedeelten met hetzelfde genre wil vergelijken.

1.1.3 Doelstelling van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is om een uitleg van Jer. 17:12 te geven. Zoals uit de analyse van een aantal vertalingen bleek en ook uit de bestudering van commentaren nog zal blijken, is er weinig overeenstemming over de uitleg van Jer. 17:12. Als criterium voor de beoordeling van de opvattingen over de uitleg van vers 12 is gekozen voor de veronderstelling dat de oudste opvattingen het meeste zeggingskracht hebben. Zij werden immers aangehangen door mensen die dichter bij de oorspronkelijke redactors staan dan de moderne lezer. Het kan daarom interessant zijn om van deze opvattingen uit te gaan. Om inzicht te krijgen in oude opvattingen over vers 12 zullen oude handschriften bestudeerd worden. De tekstverdelers en vertalingen in deze handschriften kunnen de inzichten van de kopieerders ophelderen. Mogelijk kunnen op deze manier oude opvattingen over Jer. 17:12 gereconstrueerd worden.

Op deze manier worden oude handschriften dus gebruikt bij een specifiek exegetisch probleem. Dit kan het nut van het gebruik van deze handschriften demonstreren. Daarnaast levert het een objectief criterium op om de verschillende meningen over vers 12 mee te beoordelen. Dit betekent echter nog niet dat dan ook de betekenis zoals de samenstellers van de tekst die beoogd hebben achterhaald kan worden. Er wordt hooguit een oude opvatting over de uitleg opgehelderd. Maar wel misschien een opvatting die moderne exegeten op nieuwe ideeën kan brengen.

1.2 De vertaling van Jer. 17:12

Zoals al vermeld is de vertaling van Jer. 17:12 niet eenvoudig. Allereerst zal echter vastgesteld dienen te worden welke lezing van de tekst gebruikt wordt. Hiervoor zal het kritisch apparaat besproken worden⁷. De lezing zoals de BHS⁸ die geeft is:

כִּסֵּא כְבוֹד מְרוֹם מִרְאשׁוֹן מְקוֹם מְקִדְשָׁנוּ: ¹²

De LXX⁹ heeft als vertaling *ὑψωμενος* "een verheven (troon van glorie)". Dit zou een vertaling van מוֹרָם hof^cal participium mannelijk singularis van רָם zijn. Dit betekent dat de LXX uitgaat van een tekst waarbij de ו (wāw) en de ר (rēš) verwisseld zijn ten opzichte van de BHS tekst. De LXX is de enige die op het participium duidt en daarom zal voornamelijk voor de BHS lezing gekozen worden.

Verder laat het kritisch apparaat zien dat de Textus Graecus Originalis zowel מִרְאשׁוֹן (vanaf het begin) als ook מְקוֹם (plaats) weg laat. Dit maakt de vertaling eenvoudiger maar

⁶ Zie paragraaf 1.3.4.

⁷ Er wordt dus uitgegaan van de BHS. Dit terwijl er soms twijfel is of men niet uit zou moeten gaan van de LXX. De verschillen die er zijn tussen de BHS en de LXX komen echter vanzelf aan bod doordat er ook handschriften van de LXX bestudeerd zullen worden.

⁸ Biblia Hebraica Stuttgartensia vijfde druk, 1997.

⁹ LXX is een afkorting voor Septuagint

is daardoor minder waarschijnlijk. Lundbom (1999: p794) wijdt het weglaten van dit gedeelte aan haplografie. Voor vers 12 wordt dus de lezing zoals de BHS die geeft gebruikt (zo ook Bright, 1965: p. 115; Holladay, 1986a: p. 500; Oosterhoff, 1990: p. 167; Lundbom, 1999; p. 794; Fischer, 2005: p. 541 itt Weiser, 1966: p. 143; Rudolph, 1968: p. 116; McKane, 1986: p. 402)¹⁰.

Wanneer nu de BHS lezing gebruikt wordt, blijft er nog een aantal vertaal mogelijkheden over. Zowel een vertaling alsof er nominale zinnen staan, als een vertaling alsof er vocatieven staan is namelijk grammaticaal juist. Vocatieven hebben dan wel meestal een lidwoord maar in poëzie wordt het lidwoord weggelaten (Gillingham, 1994: p. 23). Het ontbreken van het lidwoord geeft dus geen uitsluitsel. Verder is er de keuze of er rekening met de zaqef qaton bij כְּבוֹד en de atnach bij מְרֹאֲשׁוֹן gehouden wordt of niet. Afhankelijk van hoe hier rekening mee wordt gehouden zijn de volgende vertalingen mogelijk:

1) *Een hoge, luisterrijke troon is vanaf het begin de plaats van ons heiligdom.*¹¹

כֶּסֶף כְּבוֹד מְרֹאֲשׁוֹן מְקוֹם מְקֻדְשָׁנוּ:
(Willibrord vertaling)

2) *Een luisterrijke troon is hoog,
vanaf het begin is de plaats van ons heiligdom.*¹²

כֶּסֶף כְּבוֹד מְרֹאֲשׁוֹן מְקוֹם מְקֻדְשָׁנוּ:
(Holladay, 1986a: p. 500).

3) *Een luisterrijke troon,
hoog vanaf het begin,
is de plaats van ons heiligdom.*¹³

כֶּסֶף כְּבוֹד
מְרֹאֲשׁוֹן
מְקוֹם מְקֻדְשָׁנוּ:

(Bright, 1965: p. 115; Rudolph, 1968: p. 116; Selms, van, 1989: p. 231; Craigie et al., 1991: p. 229; Schreiner, 1999: p. 110; NBV; Statenvertaling).

¹⁰ Weiser (1966: p. 143), Rudolph (1968: p. 116) en McKane (1986: p. 402) vertalen het participium zoals de LXX dat ook doet. Zij geven echter geen argumenten.

¹¹ De letterlijke vertaling van de Willibrord vertaling, niet aangepast aan mijn woordkeuze is: "Een hoge, roemrijke troon is vanaf het begin de plaats van ons heiligdom".

¹² Aangepast aan eigen woordkeuze. Holladay (1986a: p. 500) geeft: "The throne of glory is on high, from the beginning is the place of our sanctuary".

¹³ De tekst is aangepast aan mijn woordkeuze. De letterlijke vertaling van Bright (1965: p. 115) is: "A majestic throne, set on high from the first, is the place of our shrine". De vertaling van Rudolph (1968: p. 116) luidt: "Ein herrlicher Thron, erhoben von Unbeginn, ist die Stätte unsere Heiligtums". Van Selms (1989: p. 231) geeft de vertaling: "De troon der heerlijkheid, verheven van ouds, is de plaats van ons heiligdom." De vertaling van Craigie et al. (1991: p. 229) is letterlijk: "A throne, glorious, exalted from the first is the place of our sanctuary." Schreiner (1999: p. 110) heeft: "Ein thron der Herrlichkeit, erhaben von Unbeginn, ist die Stätte unseres Heiligtums." De NBV luidt: "Een luisterrijke troon, hoog verheven vanaf het begin, dat is ons heiligdom." De Statenvertaling is: "Een troon der heerlijkheid, een hoogheid van het eerste aan, is de plaats onzes heiligdoms."

- 4) *Luisterrijke troon,
vanouds hoge plaats van ons heiligdom.*¹⁴

כְּבוֹד
מְרוֹם מְרֵאשׁוֹן מְקוֹם מְקֻדְשָׁנוּ:
(NBG).

- 5) *Luisterrijke troon,
hoog,
vanouds de plaats van ons heiligdom.*¹⁵

כְּבוֹד
מְרוֹם
מְרֵאשׁוֹן מְקוֹם מְקֻדְשָׁנוּ:
(Oosterhoff, 1990: p. 167).

- 6) *Luisterrijke troon,
hoog vanaf het begin,
plaats van ons heiligdom.*¹⁶

כְּבוֹד
מְרוֹם מְרֵאשׁוֹן
מְקוֹם מְקֻדְשָׁנוּ:
(Weiser, 1966: p. 143; McKane, 1986: p. 402; Lundbom, 1999: p. 794; Bracke, 2000: p. 149; Fischer, 2005: p. 541).

Hoe deze vertalingen rekening houden met de verschillende vertaalmoeilijkheden is weergegeven in tabel 1. Vertaling 3 en vertaling 6 houden rekening met de accenten en met de status constructus. Vertaling 3 gaat uit van nominale zinnen en vertaling 6 van vocatieven. Zowel een vertaling als nominale zinnen als een vertaling als vocatieven is dus mogelijk zonder dat daarbij geen rekening gehouden wordt met de accenten. Nergens anders (in Jeremia) komt een lofzang op de tempel of een troon voor en dit is voor sommigen een reden om af te zien van een vertaling met vocatieven (Rudolph, 1968: p. 117; Holladay, 1986a: p. 501). Ook leidt volgens Van Selms (1989: p. 501) en Oosterhoff (1990: p. 171) een vertaling als vocatieven ertoe dat JHWH gelijkgesteld wordt met zijn heiligdom.

¹⁴ De letterlijke vertaling van de NBG is: "Troon der heerlijkheid, vanouds verheven, plaats van ons heiligdom, ...".

¹⁵ De tekst is aangepast aan mijn woordkeuze. De letterlijke vertaling van Oosterhoff (1990: p. 167) is: "Troon der heerlijkheid, hoog gelegen, vanouds de plaats van ons heiligdom".

¹⁶ De tekst is aangepast aan mijn woordkeuze. De vertaling van Weiser (1966: p. 143) luidt: "Thron der Herrlichkeit, erhoben von Unbeginn, Stätte unseres Heiligtums!". De letterlijke vertaling van McKane (1986: p. 402) is: "O Throne of glory exalted from the first, the place of our sanctuary". En de vertaling van Lundbom (1999: p. 796) is: "Throne of glory, on high from the beginning, place of our sanctuary". Bracke (2000: p. 149) heeft: "O glorious throne, exalted from the beginning, shrine of our sanctuary." De vertaling van Fischer (2005: p. 541) is: "Thron der Herrlichkeit, Höhe von Anfang an, Ort unseres Heiligtums!".

nummer van de vertaling	vertaling alsof er nominale zinnen of vocatieven staan	rekening gehouden met de accenten in de BHS	aantal cola
1	nominaal	niet	unicolon
2	nominaal	niet	bicolon
3	nominaal	wel	tricolon
4	vocatieven	niet	bicolon
5	vocatieven	niet	tricolon
6	vocatieven	wel	tricolon

Tabel 1: De verschillende vertalingen en hoe zij rekening houden met de verschillende vertaalmoeilijkheden.

Niet alle vertalingen houden rekening met de accenten zoals de BHS die geeft (zie tabel 1). Oosterhoff (1990: p. 171) geeft als argument hiervoor dat het verschuiven van de atnach ervoor zorgt dat het ritme niet meer verstoord is. Helaas geeft hij niet aan hoe hij dit ritme vaststelt. Rudolph (1968: p. 117) geeft aan dat het ritme 2+2+2 is wanneer men uitgaat van de accenten van de BHS. Oosterhoff (1990) zou dan op 2+1+3 komen wat minder ritmisch is. Ook lijkt de indeling van Oosterhoff (1990) niet méér op de omringende verzen dan die van de BHS.¹⁷ In plaats van de accenten kunnen ook de syllabi per colon bekeken worden om het ritme te bepalen. De lettergrepen met een accent zijn immers vaak moeilijk vast te stellen (Gillingham, 1994: p. 55; Fokkelman, 2001: p. 24). Oosterhoff (1990) komt dan op een 4+2+9 indeling en de BHS duidt dan op een 4+5+6 indeling. Ook deze manier van het vaststellen van het ritme verklaart de bewering van Oosterhoff (1990: p. 171) niet.

Zoals al eerder bleek, is het van belang om vast te stellen wat de colonindeling is van vers 12 en of de zinnen als nominaal of vocatief moeten worden beschouwd. Dan pas kan men aangeven wat een waarschijnlijke vertaling is. Daarom zal de colonindeling van oude handschriften bepaald worden. Ook zal de vertaling in handschriften van de LXX en de Vulgaat bekeken worden. Wanneer de paragraafindeling in de handschriften bepaald is kan het genre vastgesteld worden van de paragraaf met vers 12. Dit genre bepaalt of een vertaling met nominale zinnen of vocatieven waarschijnlijker is volgens de oude handschriften.

1.3 De literaire functie van Jer. 17:12 in de directe context

1.3.1 De directe context van Jer. 17:12

Zoals uit de vorige paragraaf blijkt, is het niet duidelijk of Jer. 17:12 als vocatieven of als nominale zinnen vertaald moet worden. Het is dus niet mogelijk het genre van vers 12 aan de hand van het vers zelf vast te stellen. Daarom zal het genre vastgesteld moeten worden door de directe context van Jer. 17:12 te bekijken. Er moet echter eerst vastgesteld worden tot welke paragraaf vers 12 behoort. Wanneer dan het genre van deze paragraaf vastgesteld kan worden is misschien ook het genre van vers 12 bekend. Zodra het genre van vers 12 vastgesteld is uit zijn directe context, is duidelijk of de vertaling als nominale zinnen of als vocatieven waarschijnlijker is. Ook is dan meer bekend over de literaire functie van vers 12.

¹⁷ Rudolph (1968: p. 115, 117) geeft als indeling voor vers 11: 3+3, 3+3 en voor vers 13: 3+2, 3+4.

Er treedt echter een probleem op wanneer vers 12 niet samen met andere verzen tot een bepaalde paragraaf blijkt te behoren. Dan zal het genre bepaald moeten worden door te kijken welke verbanden de paragraaf bestaande uit vers 12 met de omringende paragrafen heeft. Dit zal in paragraaf 1.3.7 besproken worden.

Allereerst zal dus vastgesteld moeten worden tot welke paragraaf vers 12 behoort. Er is veel discussie over de indeling van dit tekstgedeelte. Er worden de volgende mogelijkheden aangegeven¹⁸:

- 1) Vers 12 vormt met vers 11 en 13 een paragraaf.
(Dit geven de setumot in de BHS aan.)
- 2) Vers 12 is een zelfstandige paragraaf zonder andere verzen.
(Lundbom, 1999: p. 794)
- 3) Vers 12 vormt met vers 13 een paragraaf.
(Willibrord; 4QJer^a¹⁹; Bright, 1965: p. 115; Rudolph, 1968: p. 115; Holladay, 1986a: p. 500; McKane 1986: p. 402; Craigie et al. , 1991: p. 229; Bracke, 2000: p. 149; Fretheim, 2002: p. 260; Fischer, 2005: p. 541).
- 4) Vers 12 vormt een paragraaf met vers 13 tot en met 18.
(NBV; Oosterhoff, 1990: p. 167-168; Weiser, 1966: p. 143; Jones, 1992: p. 243; Schreiner, 1999: p. 109).

Hieruit blijkt dat Jer. 17:11-18 de verzen zijn waar vers 12 mogelijk een paragraaf mee kan vormen. Alvorens de argumenten voor de verschillende paragraafindelingen en de genres behorend bij de indelingen besproken kunnen worden, zal eerst een werkvertaling en bespreking van Jer. 17:11-18 gegeven worden. Hierbij worden de cola en versregels genummerd aan de hand van de accenten van de BHS met het systeem van Korpel (2000: p. 30-37).

1.3.2 De werkvertaling van de directe context van Jer. 17:12

Van de directe context van vers 12 is een werkvertaling gemaakt. Ook werd het kritisch apparaat bestudeerd. De werkvertaling van Jer. 17: 11-18 is²⁰:

¹⁸ De statenvertaling en de NBG geven geen indeling in paragrafen.

¹⁹ Volgens Lundbom (1999: p. 794).

²⁰ Voor de indeling in strofes werden alleen de tekstverdelers (sof passuq) gebruikt zoals de BHS die geeft. Er werden geen strofes ingedeeld op grond van betekenis of kenmerken zoals imperativi. De strofe-indeling die hier weergegeven wordt is immers een voorlopige indeling. Omdat het gevolg van het gebruik van oude handschriften voor de vertaling en exegese van vers 12 bestudeerd wordt, zal de uiteindelijke indeling (voor zover relevant) gebaseerd worden op de tekstverdelers in oude handschriften. Omdat dan ook alleen gebruik gemaakt zal worden van tekstverdelers zal dat hier bij de voorlopige indeling in strofes ook gedaan worden. Door de inhoud van de tekst geen rol te laten spelen bij de indeling in strofes, hebben veronderstelde opvattingen over de inhoud geen invloed op de tekstverdeling en kan de tekstverdeling gebruikt worden om een exegese mee op te stellen zonder dat men in een cirkelredentie belandt.

- 11aA *Zoals een patrijschaan verzamelt maar geen eieren legt,*
 11aB *zo is diegene die rijkdom vergaart maar dat niet legaal doet.*
 11bA *Op het midden van zijn dagen zal het hem verlaten,*
 11bB *zodat hij op het einde een dwaas zal zijn.*
- 12aA *Een luisterrijke troon,* *Luisterrijke troon,*
 12aB *hoog vanaf het begin,* *hoog vanaf het begin,*
 12aC *is de plaats van ons heiligdom.* *plaats van ons heiligdom.²¹*
- 13aA *Meer²² van Israël, Heer,*
 13aB *mogen allen die U verlaten beschaamd worden.*
 13bA *En mogen de mij ontrouwen in de aarde geschreven worden,*
 13bB *want zij hebben verlaten de fontein van stromend water, de Heer.*
- 14aA *Genees mij Heer, zodat ik genezen zal zijn,*
 14aB *help mij, zodat ik geholpen zal zijn,*
 14aC/14bA *want mijn lof bent U.*
- 15aA *Zie hen, zij blijven mij zeggen:*
 15aB *"Waar komt het woord van de Heer toch?"*.
- 16aA *Maar ik hoefde niet zo nodig weg van de herder achter U aan,*
 16aB *dat ik een ongeneeslijke dag niet heb verlangd, hebt U geweten.*
 16bA *Wat over mijn lippen komt,*
 16bB *is wat voor U aangezicht is geweest.*
- 17aA *Niet zal U voor mij tot een verschrikking worden,*
 17aB *mijn toevluchtsoord zal U zijn op de dag van het kwaad.*
- 18aA *Laat mijn achtervolgers beschaamd worden,*
 18aB *maar laat ik niet beschaamd worden.*
 18bA *En laten zij verschrikt worden,*
 18bB *maar laat ik niet verschrikt worden.*
 18cA *Breng over hen de dag van het kwaad,*
 18cB *en breek hen met een dubbele breuk.*

De volgende opmerkingen zijn te maken bij de vertaling en het kritisch apparaat:

Vers 11:

De LXX heeft voor het eerste woord nog ἐφωνήσε wat "geluid maken" betekent. Er zou dan in de vorlage van de LXX twee keer een woord met dezelfde letters maar verschillende vocalen gestaan hebben. Dit kan ontstaan als gevolg van dittografie of juist verdwenen zijn uit de BHS als gevolg van haplografie. Wanneer de LXX de juiste lezing is, dan is wel het opmerkelijke dat er twee persoonsvormen van werkwoorden staan, namelijk

²¹ Omdat niet bekend is of als nominale of als vocatieve zinnen vertaald moet worden staan hier twee mogelijke vertalingen. Dit zijn de vertalingen 3 en 6 uit paragraaf 1.2.

²² "Meer" in de betekenis van "waterreservoir".

קָרָאֵךְ en דָּגַרְךְ, terwijl deze werkwoorden dan op geen enkele manier verbonden worden, zelfs niet door een copula. De BHS is dus de meest waarschijnlijke lezing.

Voor het werkwoord דָּגַרְךְ heeft de LXX συνηγαγεν wat verzamelen betekent. Ook de Targum (waarschijnlijk afhankelijk van de LXX) wijst in de richting dat דָּגַרְךְ als Aramees opgevat moet worden en "verzamelen" betekent. Dit wordt verder besproken bij de aantekeningen over de realia en uitdrukkingen omdat dit geen tekstkritische opmerking is (zie 1.3.3).

Het kritisch apparaat geeft verder aan dat de Targum dezelfde lezing heeft als het Qere, namelijk יָמָיו "zijn dagen". Het geschrevene zou dan "zijn dag" geweest zijn. Oosterhoff (1990: p. 167) vergelijkt dit gedeelte met Psalm 55: 24 om zo te laten zien dat de uitdrukking in het meervoud ook elders bestaat. De uitdrukking in het enkelvoud heeft verder ook geen betekenis terwijl de term in het meervoud betekenis krijgt als iemands leven. Daarom zal het kritisch apparaat dat het Qere aanhoudt gevolgd worden.

In colon 11aA drukken beide perfecta een gewoonte uit. Deze werkwoorden staan in de derde persoon mannelijk, terwijl het wortels betreft die normaal voornamelijk als vrouwelijk voorkomen (Holladay, 1986a: p. 498). Om dit uit te drukken is er vertaald met patrijshaan in plaats van met patrijs.

Colon 11aB vergelijkt twee zaken met elkaar in een spreuk zonder deze te verbinden door (אֲשֶׁר) ׀ Dit gebeurt in Spreuken ook (Oosterhoff 1990: p. 167; Lundbom, 1999: p. 791)²³. Ook wordt het relatieve partikel אֲשֶׁר in poëzie vaak weggelaten (Gillingham, 1994: p. 23).

Colon 11bA kan ook vertaald worden met: "zal hij het verlaten." Aan de hebreeuwse tekst is niet te zien wie wie verlaat. Het is dus niet duidelijk of de rijkdom de onrechtvaardige verlaat of de onrechtvaardige de rijkdom. In het laatste geval betekent het dat de onrechtvaardige sterft. Aangezien "op het eind van zijn leven" ook al aanduidt dat hij overlijdt, is de vertaling met "zal hij het verlaten" dubbelop. Daarom is gekozen voor de vertaling met "zal het hem verlaten".

Vers 13:

Vele handschriften ondersteunen de Qere lezing om voor יִסְרִיִּי een adjectief met suffix 1 persoon communis met copula te lezen (יִסְרִיִּי) vert. "de mij ontrouwen"). Dit lijkt ook logisch aangezien een copula hier nodig is. Volgens Oosterhoff (1990, p. 172) is het niet nodig het Qere over te nemen. Het Ketib kan een substantivus van סֹרֵר zijn zoals יְקִוּם dat van קוּם is in Gen. 7:4 en Deut. 11:6 en zoals יִרִיב²⁴ dat van רִיב is in Jer. 18:19 en Psalm 35:1. Oosterhoff (1990: p. 172) geeft hiermee echter niet aan hoe het ontbreken van de copula opgelost kan worden. Omdat vele handschriften de Qere ook nog ondersteunen zal de Qere lezing gevolgd worden. Het kritisch apparaat stelt ook nog voor om de suffix in de derde persoon singularis te veranderen. Hier zijn echter geen tekstgetuigen voor. Dit zal dan ook niet overgenomen worden.

Voorgesteld wordt om in plaats van יִכְתְּבוּ het woord יִכְרְתוּ te lezen. Dus uit te gaan van een verandering van een letter en een verwisseling van een ander. Dit zou vergelijkbaar zijn met de Latijnse Versiones en de Targum. Echter de Masoretische traditie ondersteunt de

²³ Oosterhoff (1990: p. 167) noemt Spreuken 25:4; 20:28 en 28:15 en Lundbom (1999: p. 791) noemt Spreuken 11:22, 28:15.

²⁴ Dit woord kan niet gevoaliseerd worden omdat er in de BHS יִרִיבָה staat!

lezing van de BHS en dat is van meer belang. Het voorstel dat het kritisch apparaat daarnaast ook nog geeft als eventuele mogelijkheid vergt zelfs een verandering van twee letters. De voorgestelde lezingen zijn logischer dan de tekst van de BHS maar daardoor is de BHS juist waarschijnlijker. De voorstellen worden dan ook niet overgenomen.

Verder stelt de BHS nog voor om de laatste twee woorden weg te laten omdat dit een toevoeging zou zijn. Het verstoort het ritme en **תָּנָה** komt normaal gesproken in poëzie niet voor (Craigie, 1991: p. 230)²⁵. Ook is het typisch omdat ineens overgegaan wordt van een spreken tegen de Heer naar een spreken over de Heer. Verder zou het een toevoeging kunnen zijn omdat er dan een parallellisme is met het begin van het vers. Er zijn echter geen tekstgetuigen die dit gedeelte achterwege laten. Omdat in dit onderzoek de exegese gebaseerd wordt op deze tekstgetuigen zal dit gedeelte niet weggelaten worden. Als dit tekstgedeelte een toevoeging is dan is het van voor de tijd dat de oude handschriften geschreven werden. Dit tekstgedeelte past binnen de visie van de oude handschriften op deze tekst.

Colon 13aA is behalve als vocatieven ook te vertalen als een nominale zin. Maar aangezien er in colon 13aB sprake is van een persoonlijk voornaamwoord in de tweede persoon en ook van een iussivus is een vertaling als een aanspraak logischer.

In colon 13aB staat een iussivus. Een vertaling van het imperfectum in colon 13bA met ook een iussivus is dan logischer dan een vertaling met een indicativus. Het perfectum in 13bB laat de voorwaarde voor 13bA (en eventueel 13aB) zien.

Vers 14:

De BHS stelt voor om de **ה** (Hē) in **תְּהִלָּתִי** te vervangen door een **ת** (Hēt). Wanneer dan een andere vocalisatie aangenomen wordt, staat er een woord dat normaal gesproken met een mater lectiones geschreven wordt. Het heeft dan ook een suffix 1 persoon communis singularis. Dit betekent "mijn verwachting" of "mijn hoop". Dat bij het overschrijven een **ת** (Hēt) voor een **ה** (Hē) is aangezien, is goed voor te stellen. Beide lezingen komen elders in het Oude Testament voor. De BHS lezing komt voor in Psalm 71:6 en 109:1 en de voorgestelde lezing in Psalm 71:6 (Rudolph: 1968: p. 116; Holladay, 1986a: p. 504). In Psalm 71:6 ontbreekt de mater lectiones echter niet. Er zijn echter geen handschriften gevonden die de voorgestelde lezing hebben. Ook is het voorstel niet noodzakelijk. Verder dient opgemerkt te worden dat dan eigenlijk ook een mater lectiones zou kunnen ontbreken. De BHS tekst geeft wel een moeilijkere lezing maar ook weer geen onzin lezing. Bij de vertaling is dus de BHS tekst gebruikt.

Opvallend is dat in colon 14aA de consecutieve bijzin gevormd wordt door imperfectum consecutivus en in colon 14aB de parallelle bijzin gevormd wordt door een cohortativus. Er is geen verschil in betekenis tussen beide vormen. Holladay (1986a: p. 505) wijdt dit aan haplografie. Craigie (1991: p. 235) geeft ook nog de mogelijkheid om de cohortativus **וְאֶשְׁעָה** en ook het eerdere imperfectum consecutivum **וְאֶרְפָּא** als een verdere wens te vertalen. Dit past goed bij de cohortativus maar minder bij het imperfectum consecutivum dat een consequentie uitdrukt (Walke en O'Connor, 1990: p. 529-530).

Verder is dit vers op te vatten als een versregel met drie cola. De accenten lopen immers af. Maar aangezien de atnach meestal de versregels scheidt, is dit vers ook op te vatten als twee versregels. Een bicolon en een unicolon (vergelijk Korpel, 2000: p. 36).²⁶ De indeling in cola kan dus nog niet vastgesteld worden omdat anders veronderstellingen over de inhoud de cola indeling zouden bepalen.

²⁵ Er van uitgaande dat de tekst poëtisch is. Zie paragraaf 1.3.6.

²⁶ Bij de bespreking van het genre zal blijken wat de meest logische indeling is. Zie subparagraaf 1.3.5.

Vers 15:

Bij de vertaling van dit vers is uitgegaan van de scheidingsaccenten zoals de BHS die geeft. Vandaar dat deze vertaling afwijkt van andere vertalingen en als een bicolon vertaald wordt. De atnach staat immers al bij אֱלֹהֵי en niet na דָּבָר . Bovendien staat er bij הַמֶּלֶךְ een zaqef gadol.

Vers 16:

In de tekst van de BHS staat מִרְעָה. Dit is het voorzetsel מִן met qal part. actief singularis mannelijk van de radix רָעָה. Deze lezing wordt gesteund door de LXX. Volgens het kritische apparaat gaan de Aquila, Symmachus en de Syriaca uit van מִרְעָה . Zij lezen dus het voorzetsel מִן met het zelfstandige naamwoord רָעָה . Dit levert minder problemen bij het vertalen op aangezien bij het werkwoord אָרַץ te verwachten is dat er לֵךְ volgt met een infinitivus. Er kan dan vertaald worden met "haasten om". Dit geeft het kritische apparaat ook aan als de meest waarschijnlijke lezing. Hier zijn echter geen tekstgetuigen voor.

Barthélemy (1986: p 616) vergelijkt Jer. 17:16 met 1Sam 15:23. Daar staat een מֶ (mem) voor een woord waar op een vergelijkbare plaats (1Sam 15:26) er de consonanten מִהֵיָהָה staan. Ook bij Jer. 17:16 zou er dus מִהֵיָהָה weggelaten kunnen zijn als gevolg van ellipsis. Zo verklaart Barthélemy (1986: p. 616) dat er een voorzetsel met een participium staat in plaats van een voorzetsel met een infinitivus. Het probleem blijft echter dat hier een ander voorzetsel verwacht wordt en niet zozeer een andere werkwoordsvorm. Dit voorstel lost dus niet daadwerkelijk iets op. De vertaling die dit oplevert gaat ervan uit dat een profeet herder genoemd wordt. Hoewel Barthélemy (1986: p 615) aangeeft dat dit bij Jeremia meestal niet op een profeet slaat gaat hij toch van deze aanduiding uit. Hij verwijst naar Jer. 2: 8. Het probleem is echter dat in Jer. 2:8 het helemaal niet duidelijk is dat met de herder een profeet bedoeld wordt. Het voorstel van Barthélemy (1986: p. 615-616) wordt dus niet overgenomen.

Een ander voorstel is om aan te nemen dat er een ו (waw) als gevolg van haplografie verdwenen is. Deze letter zou dan met de י (yod) van אֲצִתִּי en met de מֶ (mem) van מִרְעָה het woord יִוְנָה²⁷ vormen. Er ontstaat dan een parallellismus membrorum met colon 16aB (Oosterhoff, 1990: p. 173; Bright, 1965: p. 116). Volgens Oosterhoff (1990: p. 173) zouden de Symmachus en de Aquila dit ook gelezen kunnen hebben. Maar aangezien zij niet uitgaan van een dag van het kwaad maar van kwaad op zich is dit niet waarschijnlijk. Althann ((1982: p. 560-561) laat zien dat op nog twee plaatsen in het Oude Testament (Jes. 3:13 en 1Sam. 6:19) de problemen die de vertaling oplevert verholpen worden door aan te nemen dat er אֲצִי als zelfstandig naamwoord heeft gestaan. Hiervoor is het volgens hem niet nodig aan te nemen dat er ו (waw) weggevallen is. Alleen dient de indeling van de consonanten in woorden te wijzigen. Hiermee wordt de vertaling echter niet eenvoudiger omdat Althann (1982: p. 562-563) problemen krijgt met de verklaring van "achter u". Hiervoor heeft hij eigenlijk een participium nodig, aangezien hij vertaalt met "putting myself at your side". Er zijn geen tekstgetuigen die uitgaan van deze lezing. Ook is het voorstel minder geloofwaardig omdat de mēm aan het begin van een woord er anders uitziet dan aan het eind. Zelfs wanneer er geen spaties tussen de woorden staan, is dus te zien waar de mēm bijhoort. Dit voorstel zal ook verworpen worden omdat het het ene probleem inruilt voor het andere. De lezing zoals de BHS die geeft zal dus aangehouden worden. Deze lezing kan dan niet vertaald worden met

²⁷ Dit hoort natuurlijk wel met een slotmēm geschreven te worden!

"haasten om" en daarom is gekozen voor een vertaling die zoveel mogelijk recht doet aan de verwijdering die מִן aangeeft.

Verder merkt het kritische apparaat nog op dat de LXX (en ook de Syriaca en de Vulgaat) voor שָׁנִי uitgaan van een andere vocalisatie. Hierdoor lezen zij niet "ongeneeslijk" maar "van de mens". Maar omdat de lezing van de BHS tekst goed mogelijk is en beter aansluit bij vers Jer. 17:14 wordt deze lezing aangehouden.

Het kritisch apparaat vermeldt verder dat de atnach verplaatst moet worden. Er worden echter geen tekstgetuigen bij gegeven. Oosterhoff (1990: p. 173) merkt op dat de LXX en ook de Vulgaat de atnach juist niet verplaatsen. Deze aanbeveling van het kritisch apparaat zal dan ook niet overgenomen worden.

Vers 17:

In colon 17aA is תְּהִיָּה een unieke vorm van qal ipf 2p sg en is als zodanig vertaald (Holladay, 2000: p. 78). Ook hier geldt weer dat dit vers op te vatten is als een versregel met drie cola of twee versregels met twee respectievelijk één colon.

Vers 18:

De werkwoordsvorm הִבִּיֵּא moet hier opgevat worden als een onregelmatige imperativische vorm (Holladay, 1986a: p. 506). Dit komt wel vaker voor volgens Waltke en O'Connor (1990: p. 598).

De indeling van versregels is bij dit vers lastig. De eerste twee accenten zijn gelijk. Wanneer men echter rekening houdt met de parallellie tussen versregels 18a en 18b krijg je een regelmatige indeling in drie versregels met ieder twee cola (zie ook Korpel, 2000: p. 37). Of hier ook sprake is van eventueel twee strofes kan aan de accenten alleen niet vastgesteld worden.

1.3.3. De realia en uitdrukkingen in de directe context van Jer. 17:12

De volgende opmerkingen zijn te maken bij de realia en uitdrukkingen in de verschillende verzen:

Vers 11

In vers 11 is sprake van een קִרְיָא een patrijs. Waarschijnlijk gaat het hier om een *Cacalis spec.* (Oosterhoff, 1990: p. 166; McKane, 1986: p. 399; Jones, 1992: p. 242) of een *Amnoperdix heyi* (Lundbom, 1999: p. 793). Het is in ieder geval een vogel die "roeper" genoemd wordt, misschien om zijn jongen bij elkaar te roepen (Seybold, 1987: p. 57). Deze zelfde vogel komt ook voor in 1 Sam. 26:20 waar ingegaan wordt op zijn goede loop- en slechte vliegvaardigheden.

Wat precies over deze vogel verteld wordt in vers 11 is lastig te bepalen. De betekenis van יִלָּד , וְלָא en דָּגַר staat niet geheel vast. Allereerst dient opgemerkt te worden dat de twee werkwoorden verbonden worden door וְלָא en niet door een betrekkelijk voornaamwoord. Het tweede werkwoord is dus geen betrekkelijke bijzin bij de eerste. Het tweede werkwoord יִלָּד is een vrij algemeen werkwoord dat "baren van kinderen/jongen" betekent of bij vogels "het leggen van eieren". Ook kan het meer in het algemeen "het voortbrengen van nageslacht" betekenen (Holladay, 2000: p. 498).

Het eerste werkwoord רָגַר is moeilijker te vertalen. Het komt in het Oude Testament slechts nog één keer voor (in Jes. 34:15). In Jes. 34:15 komt רָגַר voor, samen met nog drie werkwoorden die betrekking op eieren hebben. Vaak wordt aangenomen dat רָגַר in Jer. 17:11 (en Jes. 34:15) broeden betekent (Sawyer, 1978: p. 324-325; Holladay, 1986a: p. 497; Seybold, 1987: p. 58-59; Craigie et al., 1991: p. 228; Lundbom, 1999: p. 791). Volgens Sawyer (1978: p.324) is dit de normale hebreeuwse betekenis waarbij hij zich naast woordenboeken voor bijbels hebreuws ook op woordenboeken van het moderne hebreuws baseert.

Maar de betekenis "broeden" levert in Jes. 34:15 problemen op. In Jes. 34:15 gaat het namelijk niet om een vogel maar om een slang en slangen broeden niet (Fischer, 2005: p. 555)²⁸. Dat ook de schrijver van Jes. 34:15 niet in de veronderstelling leefde dat de pijlslang broedt, blijkt uit het feit dat de normale betekenis in de Piël van נָלַט "verlaten" is. De moederslang gaat dus weg in plaats van de eieren te bebroeden. Alleen in Jes. 34:15 wordt deze betekenis betwijfeld (Holladay, 2000: p. 197-198). Achtereenvolgens staat er dan in Jes. 34:15 "nest maken", "verlaten", "eieren uit laten komen" en dan het werkwoord רָגַר dat ook in Jer. 17:11 staat. Broeden als vertaling van רָגַר past dus helemaal niet in de opeenvolging van handelingen in Jes. 34:15. Dit in tegenstelling tot wat Sawyer (1978: p. 325) beweert²⁹. Het woord רָגַר in Jer. 17:11 heeft dus betrekking op iets dat na het uitkomen van de eieren plaatsvindt. Daarom is een vertaling met uitbroeden zoals ook wel gebeurt (Bright, 1965: p. 115; Weiser, 1966: p. 143; McKane, 1968: p. 398; Oosterhoff, 1990: p. 166; Scheiner, 1999: p. 110; Bracke, 2000: p. 148) geen oplossing.

De LXX en de Targum vertalen רָגַר in Jer. 17:11 met woorden die verzamelen betekenen. Dit zou kunnen komen doordat zij רָגַר als het Aramese woord voor verzamelen beschouwen (Holladay, 1986a: p. 498; Lundbom, 1999: p. 792)³⁰. Wanneer inderdaad uitgegaan wordt van een vertaling met "verzamelen" is de parallellie tussen 11aA en 11aB volledig. Deze betekenis is ook toepasbaar bij de slang in Jesaja. Er is dan ook voor een vertaling met "verzamelen" gekozen.

Wat blijft is de vraag over wie deze vergelijking gaat. Gaat het over "gierigaards" in het algemeen en is dit een wijsheidsspreuk, of wordt met deze vergelijking naar een bepaald iemand verwezen? Weiser (1966: p. 146) verwijst naar de overeenkomst tussen Jojakim die op 36 jarige leeftijd sterft en de dwaas die op de helft van zijn dagen sterft³¹. McKane (1986: p. 398) geeft verder aan dat Jojakim onrechtmatig rijkdom verwierf door zijn onderwerping aan de Babyloniërs. Toch is McKane (1986: p. 398) het met deze exegese niet eens. Hij geeft hier echter geen argumenten voor.

Seybold (1987) stelt echter dat deze vergelijking over Jeremia gaat. Als argument hiervoor voert hij aan dat vers 11 veronderstelt dat de toehoorder snapt over welke situatie het gaat. Dat maakt een actuele situatie waarschijnlijk. Verder wijst hij op het gebruik van mannelijke werkwoordsvormen in 11aA. Ook de overeenkomst tussen de naam van de vogel en het woord voor verkondiging zou in die richting wijzen (Seybold, 1987: p. 64-65). Er zijn

²⁸ Slangen zijn koudbloedig en kunnen met hun lichaam dus geen eieren warm houden. Alleen pythons gebruiken de warmte van hun spieractiviteit om eieren te verwarmen. In Jes. 34:15 gaat het echter om een pijlslang (*Dolichophis jugularis*).

²⁹ Opvallend is dat Sawyer (1978: p. 325) een andere volgorde van werkwoorden geeft dan dat er in Jes 34:15 volgens de BHS staat.

³⁰ De elektronische versie van Baumgartner en Koehler geeft voor het aramese רָגַר "to pile up" en "to hatch".

³¹ Hierbij vertaalt hij 11bA met "op het midden van zijn dagen zal hij het verlaten". Zie ook de bespreking van vers 11 in 1.3.2.

overeenkomsten tussen de situatie van de patrijshaan en Jeremia. Net als de patrijshaan roept en waarschuwt Jeremia "zijn kuikens". Hoewel deze kuikens niet geheel de zijne zijn, zorgt hij er toch blindelings voor. Dit weerspiegelt de gespannen situatie tussen Jeremia en de andere profeten (Seybold, 1987: p. 65-66).

Vers 13

In vers 13 is er twee keer sprake van woorden die betrekking hebben op water **מִקְוֵה** en **מִקְוֵר מַיִם־חַיִּים**. Holladay (1986a: p. 502) stelt dat het woord **מִקְוֵה** "hope" en "pool" kan betekenen. Dit zelfde is ook het geval in Jer. 14:8 waar over de grote droogte verteld wordt.

De woorden **בְּאַרְצֵי יִפְתָּבוּ** doen veel stof voor discussie opwaaien. Bright (1965, p. 118) vat het op als het schrijven van de namen in het stof van de aarde. Door de wind zullen de geschreven namen snel verwaaien. In die tijd was het immers gebruikelijker om met een stokje in de grond te schrijven. Jones (1992: p. 246) beweert dat er dan het woord **אַרְם** gestaan zou hebben. Rudolph (1968: p. 117) laat zien dat **אַרְץ** in plaats van **אַרְם** gebruikt kan worden. Hij ziet het schrijven in de aarde als tegenovergestelde van het schrijven in het boek des levens dat zich in de hemel bevindt. Lundbom (1999: p. 800) wijst echter op Ex. 33:53 en Psalm 69:29 waar de ontrouwen geschrapt worden uit het boek des levens. Dit zou er op wijzen dat ontrouwen niet ergens anders opgeschreven worden.

Holladay (1986a: p. 503) zegt dat met **אַרְץ** ook de Sheol bedoeld wordt. Gerleman (1997: p. 1281) stelt dat dit echter helemaal niet zo zeker is. De bijbelplaatsen die Holladay (1986a: p. 503) aanwijst hoeven inderdaad geen betrekking op de Sheol te hebben.

Het enige dat over **בְּאַרְצֵי יִפְתָּבוּ** opgemerkt kan worden is dat het parallel is aan **יִבְשׁוּ** in 13aB. Daarmee is "in de aarde geschreven worden" parallel aan "beschaamd worden" en zal het een vergelijkbare betekenis hebben.

Vers 14

Het werkwoord **רָפָא** (genezen) behoort tot de woorden die in Jeremia vaker voorkomen dan in andere bijbelboeken. Het gaat daarbij meestal niet om lichamelijke genezing (Fischer, 2005: p. 59-60). De herhaling van dezelfde wortel zou ook typisch voor Jeremia zijn (Lundbom, 1999: p. 801).

De uitdrukking **תְּהִלָּתִי** (mijn lof) verwijst naar Deut 10:20-21. Daar wordt gezegd dat JHWH de God is die aanbeden moet worden, en daarmee **תְּהִלָּתְךָ** (jullie lof) is. Met 14aC/14bA wordt dus aangegeven dat de spreker zich aan dit gebod houdt (Oosterhoff, 1990: p. 168; Fischer, 2005: p. 539).

Vers 15

Uit concordantieonderzoek blijkt dat de combinatie **בוא** (komen) en **דבר** (woord) meestal betrekking heeft op het in vervulling gaan van een profetie (bv Jer. 28:9, Deut 28:22, Richt 13:12, 1Sam:6, Psalm 105:19). Vaak wordt daar aan gekoppeld dat daaruit blijkt dat het om een ware profeet gaat als zijn woord uitkomt (bv Jer. 28:9, 1Sam:6, Psalm 105:19). Dit staat zo voorgeschreven in Deut 28:22. Dus wanneer in dit vers gevraagd wordt wanneer het woord komt, wordt daarmee aan het ware-profeet zijn van Jeremia getwijfeld.

Vers 16

Wanneer de tekst van de BHS gevolgd wordt, wordt meestal Jeremia als de herder רֹעֶה beschouwd (Weiser, 1966: p. 143; Lundbom, 1999: p. 796; Bracke, 2000: p. 149; Fischer, 2005: p. 541). Er is opgemerkt dat in het boek Jeremia רֹעֶה (herder) meestal op een politiek leider slaat (McKane, 1986: p. 410; Lundbom, 1999: p. 801; Oosterhoff, 1990: p. 173; Fischer, 2005: p. 560). Uit concordantieonderzoek blijkt inderdaad dat in het boek Jeremia רֹעֶה meestal voor politieke leiders gebruikt wordt en een enkele keer voor God³². Dat Jeremia de herder רֹעֶה is, is dus niet waarschijnlijk. Verder drukt בָּן een beweging weg van iets uit (Holladay, 2000: p. 200-201). Wanneer dus in 16aA de רֹעֶה als een politiek leider opgevat wordt staat er dat Jeremia zich niet zonodig van de koning af hoefde te keren om God te volgen. Dit past bij wat Berquist (1989: p. 136) beschrijft als de ontkenning van eigen initiatief van Jeremia. Het is JHWH's dominantie over Jeremia die hem tot profeteren brengt en die hem dwingt in conflict te komen met de koning.

In 16aB staat יוֹם אָנָּוֶשׁ (een ongeneselijke dag). Het woord אָנָּוֶשׁ (ongeneeslijk) is een van de woorden die in het boek Jeremia vaker voorkomen dan in andere bijbelboeken (Fischer, 2005: p. 59-60). Uit concordantieonderzoek blijkt dat אָנָּוֶשׁ gebruikt wordt voor (figuurlijke) wonden en kneuzingen en bij verdriet. Verder wordt het in Jer. 17:9 gebruikt voor ongeneeslijk slecht. Wanneer vers 16 bij 17 en 18 hoort, zal het hier samenhangen met יוֹם רָעָה in vers 17 en in vers 18.

Vers 17

Zowel in vers 17 als in vers 18 komt de uitdrukking יוֹם רָעָה dag van het kwaad voor. Dit zou een van de termen zijn naast onder andere יוֹם אָנָּוֶשׁ (vers 16) die verwijzen naar aanstaande rampen als Gods oordeel en straf. In tegenstelling tot het begrip "dag van de Heer" zijn dit geen eschatologische verwachtingen (Oosterhoff, 1990: p. 173; Jenni, 1997: p.530-531; vergelijk ook: Lundbom, 1999: p. 802; Fretheim, 2002: p. 262).

Maar behalve een ingrijpen in de "wereldgeschiedenis" zou het hier ook om een persoonlijke overwinningsdag van Jeremia kunnen gaan. Zijn vijanden zouden dan op hun plaats gezet worden (Weiser, 1966: p. 149³³; Rudolph, 1968: p. 119³⁴; Holladay, 1986a: p. 506). Dit gebeurt volgens 15aC zogauw het woord van de Heer komt. Dit laat immers zien dat Jeremia een ware profeet is (zie de bespreking van vers 15). Aangezien Jeremia profeteert over de aanstaande toekomst van Israël en niet over zijn eigen wederwaardigheden betekent het uitkomen van zijn profeteren een ingrijpen in de "wereldgeschiedenis" door God. Dus ook een persoonlijke overwinningsdag heeft niet alleen gevolgen voor Jeremia en zijn tegenstanders. Het gaat daarbij dan wel om een aanstaande gebeurtenis en niet om een eschatologische verwachting.

³² Van alle keren dat רֹעֶה voorkomt in het boek Jeremia ging het in 15 keer om een politieke leider en drie keer om God. Eén maal komt רֹעֶה voor zonder dat duidelijk is wie bedoeld werd, maar een profeet is het niet.

³³ Weiser (1966: p. 149) gaat uit van een verbondsdag waarop de Heer oordeelt tussen Jeremia en zijn tegenstanders.

³⁴ Rudolph (1968: p. 119) stelt dat het hier om alleen de persoonlijke tegenstanders gaat omdat anders de tegenstelling met 16aB niet te verklaren is. In 16aB zou Jeremia immers een ongeneeslijke dag juist niet gewild hebben.

Vers 18

De uitdrukking יָם רָעָה (achtervolgers) bedoeld wordt. Uit concordantieonderzoek blijkt dat dit woord nog twee keer voorkomt in Jeremia, in Jer. 15:15 en Jer. 20:11. In beide andere gevallen gaat het om persoonlijke tegenstanders van Jeremia. Opvallend is dat in deze beide verzen net als in Jer. 17:18 ook het werkwoord בּוֹשׁ (beschamen) voorkomt (zie ook Holladay, 1986a: p. 506; Lundbom, 1999: p. 802; Fischer, 2005: p. 562)³⁵. Er zijn echter meer opvallende aspecten aan vers 18. Zo komt de combinatie בּוֹשׁ (beschamen) en שָׁבַר (breken) nog zeven keer voor in Jeremia (Lundbom, 1999: p. 802)³⁶.

1.3.4 Argumenten voor de indeling in paragrafen.

Zoals hierboven vermeld kan vers 12 tot verschillende paragrafen behoren. De indeling, waarbij de verzen 11-13 een paragraaf vormen, wordt gesteund door de setumot in de BHS. Zoals uit subparagraaf 1.3.1 blijkt zijn de paragraafindelingen die in de literatuur genoemd worden anders. Er worden verschillende argumenten gegeven om van de indeling van de BHS af te wijken. Deze argumenten zijn als volgt in te delen:

- a) Argumenten voor een tekstverdeling tussen vers 11 en 12. Vergeleken met de indeling in de BHS wordt het eerste vers van de paragraaf weggelaten. Dit geldt voor alle indelingen die in de literatuur gevonden werden.
- b) Argumenten voor een tekstverdeling tussen vers 12 en 13. Dit is alleen bij indeling 2 het geval³⁷. Vers 12 vormt dan een zelfstandige paragraaf.
- c). Argumenten voor een tekstverdeling tussen vers 13 en vers 14. Indeling 3 heeft dit wel. Hier vormen vers 12 en vers 13 samen een paragraaf. Indeling 4 heeft hier geen scheiding. Hier hoort vers 12 bij 13 t/m 18.

In het volgende gedeelte zullen deze argumenten besproken worden.

a). Argumenten voor een tekstverdeling tussen vers 11 en 12

Alle paragraafindelingen, die in de literatuur gevonden werden, delen vers 12 niet in bij vers 11 (Bright, 1965: p. 115; Weiser, 1966: p. 143; Rudolph, 1968: p. 115; Holladay, 1986a: p. 500; McKane 1986: p. 402; Oosterhoff, 1990: p. 167-168; Craigie et al. , 1991: p. 229; Jones, 1992: p. 243; Lundbom, 1999: p. 794; Schreiner, 1999: p. 109; Bracke, 2000: p.149; Fretheim, 2002: p. 260; Fischer, 2005: p. 541). Er worden verschillende argumenten genoemd waarom vers 12 niet bij vers 11 zou horen. Expliciete redenen die hiervoor gegeven worden zijn:

I) In 4QJer^a staat tussen vers 11 en vers 12 een setumah (Lundbom, 1999: p. 791).

II) De volgende verzen zijn een duidelijke eenheid volgens Oosterhoff (1990: p. 170) die verder geen uitleg hierover geeft.

³⁵ Verder valt op dat vers 20:12 veel overeenkomst met 17:10 vertoont. Het gaat ook daar om het proeven van nieren en hart.

³⁶ In: Jer 8:9; Jer 14:3-4; Jer 20:39; Jer 48:1; Jer 50:2 (twee maal).

³⁷ Zie voor de paragraafindelingen 1.3.1.

III) De inhoud van vers 11 past beter bij de voorgaande verzen dan bij de opvolgende verzen. (Weiser, 1966: p. 145-146; Oosterhoff, 1990: p. 165; Fischer, 2005: p. 544) Beide delen gaan over de spanning tussen een "vals hart" en "Gods onderzoek" (Fischer, 2005: p. 544). Vers 11 kan ook als illustratie gezien worden van vers 9 en 10 (Oosterhoff, 1990: p. 165). Weiser (1966: p. 145-146) stelt dat Jer. 17: 5-11 over Koning Jojakim gaat en daardoor een eenheid is.³⁸ Hierbij moet wel bedacht worden dat andere commentaren vers 11 niet bij de vorige verzen rekenen. Blijkbaar zijn deze niet overtuigd van de eenheid van vers 11 met de verzen ervoor. (Bright, 1965: p. 115; Holladay, 1986a: p. 497, McKane, 1986: p. 398; Lundbom, 1999: p. 791). De argumenten hiervoor zijn meestal niet duidelijk; alleen Lundbom (1999: p. 791) geeft aan dat er voor vers 11 een setumah staat in de BHS en 4QJer^a.

IV) Vers 11 hoort oorspronkelijk niet bij vers 12. Vers 11 is een latere toevoeging want vers 14-18 hoort bij 5-8 en misschien 9-10 aangezien dit een passender omgeving voor de belijdenis in 14-18 zou zijn (Holladay, 1986a: p. 501). Vers 12 -13 is bovendien ook een toevoeging van latere datum (Holladay, 1986a: p. 501; Rudolph, 1968: p. 117).

Behalve deze expliciete argumenten spelen waarschijnlijk ook nog impliciete argumenten mee bij de keuze om vers 12 niet tot dezelfde paragraaf als vers 11 te laten horen. Vers 11 wordt over het algemeen als een wijsheidsuitspraak en de daarop volgende verzen als klaaggebed en/of lofzang gezien. Hoewel dit niet expliciet vermeld wordt, is dit waarschijnlijk een reden voor de gehanteerde indeling (Bright, 1965: p. 119, Weiser, 1966: p. 145-146; Rudolph, 1968: p. 115; Jones, 1992: 239-243; Schreiner, 1999: p. 109; Bracke, 2000: p. 148; Fretheim, 2002: p. 259). Verder wordt het volgende deel als een duidelijke eenheid beschreven door Lundbom (1999: p. 797). Ook dit kan een impliciete reden zijn om vers 11 niet bij vers 12 in te delen.

De commentaren die vers 12 niet bij vers 11 indelen verwerpen daarmee de volgende argumenten om dit wel te doen. De BHS heeft geen setumah na vers 11 maar wel één na vers 10. Lundbom (1999: p. 791) merkt op dat de Leningrad Codex en de Aleppo Codex geen scheidingsteken na vers 11 hebben. Fischer (2005: p. 791) laat zien dat er een verband is tussen vers 11 en 13. Beide hebben het werkwoord עָזַב (verlaten). Deze argumenten worden dus verworpen wanneer men niet vers 11 bij vers 12 rekent.

b). Argumenten voor een tekstverdeling tussen vers 12 en 13

Behalve indeling 2, die vers 12 als een zelfstandige paragraaf ziet, gaan alle indelingen ervan uit dat vers 12 bij vers 13 hoort. Argumenten worden hier niet voor gegeven. Lundbom (1999: p. 794-797) geeft argumenten waarom vers 12 niet bij vers 13 hoort. Lundbom (1999: p. 794-797) ziet vers 12 als een zelfstandige paragraaf op basis van zijn retorische analyse. Ook ziet hij geen woorden die zowel in vers 12 als in de omringende verzen voorkomen. Met deze indeling legt hij zijn eigen bevinding, namelijk dat de Leningrad Codex en 4QJer^a een setumah na vers 13 hebben en de Aleppo Codex en Codex Babylonius Petropolitanus een petucha hebben, naast zich neer.

c) Argumenten voor een tekstverdeling tussen vers 13 en vers 14.

De derde indeling (vers 12 t/m 13) deelt vers 14 en verder niet in bij vers 12 en 13. De vierde indeling (vers 12 t/m 18) plaatst geen tekstverdeler tussen vers 13 en vers 14. De volgende argumenten worden gegeven om vers 14 van vers 13 te scheiden:

³⁸ Zie de bespreking van de realia van vers 11 in subparagraaf 1.3.3.

I) Na vers 13 staat in de BHS een setumah (Fischer, 2005: p. 544).

II) Er vindt een verschuiving plaats van de eerste persoon meervoud naar de eerste persoon enkelvoud wanneer men vers 12-13 vergelijkt met 14 en verder (Holladay, 1986a: p. 501; Fischer, 2005: p. 559). In vers 12 staat inderdaad een suffix in de eerste persoon meervoud. Dit geeft aan dat dit namens een groep mensen gezegd wordt. Vers 14-18 heeft steeds een eerste persoon enkelvoudvorm voor werkwoorden, persoonlijk voornaamwoorden en suffixen. Hier is dus sprake van een persoonlijk spreken.

III) Zoals al eerder opgemerkt is, worden vers 12 en 13 wel als latere toevoegingen gezien omdat vers 14-18 beter aansluit bij Jer. 17:5-8 en eventueel Jer. 17: 9-10 (Holladay, 1986a: p. 501).

IV) McKane (1986: p. 403-404) beschouwt vooral vers 13 als een lappendeken van uitspraken die slecht bij elkaar passen en daarom ook geen eenheid met hun context hebben.

V) De authenticiteit van 12-13 wordt betwijfeld. Er staan wel typische Jeremia zinnen³⁹ maar de verering van de tempel in Jeruzalem past niet bij Jeremia (Rudolph, 1968: p. 117; McKane, 1986: p. 403-404). Andere commentaren menen dat deze verzen wel van Jeremia kunnen zijn (Weiser, 1966: p. 147; Holladay, 1986a: p. 501; Oosterhoff, 1990: p. 170; Fischer, 2005: p. 557-558). Een argument hiervoor is dat het hekelen van een vals vertrouwen van tempel en cultuur (Jer. 7:4 vv) nog niet betekent dat hij de tempel en Gods aanwezigheid op Sion afwijst (Weiser, 1966: p. 147; Oosterhoff, 1990: p. 170; Fischer, 2005: p. 557-558). Holladay (1986a: p. 501) lost de tegenstelling tussen het hekelen van de tempel elders in Jeremia en het schijnbaar vereren van de tempel in vers 12 op door te stellen dat het hier om de enige echte troon van JHWH gaat, namelijk om de hemel. De zinswendingen in vers 12-13 die ook in Jer. 14:21; 14:8 en 2:13 voorkomen pleiten zowel voor als tegen de authenticiteit (Oosterhoff, 1990: p. 170).

VI) Craigie et al. (1991: p. 231-233) gaat ervan uit dat in Jer. 17:14-18 Jeremia de spreker is maar dat in Jer. 17:1-13 God de spreker is. Daarom kan vers 12 niet bij 14 en verder horen.

Duidelijke argumenten waarom vers 12 en 13 een eenheid zijn worden niet genoemd. Indeling 4 (vers 12 t/m 18) scheidt vers 13 niet van de daarop volgende verzen. . De volgende argumenten worden gegeven voor de eenheid van vers 12-13 met 14-18:

I) Vers 13 kan als samenvatting van wat daarna in detail volgt worden beschouwd (Oosterhoff, 1990: p. 170).

II) Vers 12-13 is de hymnische inleiding op het klaaggebed van Jeremia in 14-18 (Weiser, 1966: p. 147).

III) Het woord יְבֹשֶׁה־יְרֵמִיָּה׃ komt zowel in vers 13 als in 18 voor en vormt zo een inclusio (Oosterhoff, 1990: P. 170).

³⁹ Rudolph (1968: p. 117) verwijst naar Jer 14:21, Jer 14:8 en Jer 2: 13.

IV) De personen die spreken in vers 15 zouden geïdentificeerd kunnen worden als diegenen die in vers 13 genoemd worden (Oosterhoff, 1990: p. 170-171).

Dit zijn alleen argumenten waarom vers 13 bij de volgende verzen hoort en zeggen op zich niets over vers 12 zolang de eenheid van 12 en 13 niet aangetoond is. Zoals al vermeld is, worden hier geen argumenten voor gegeven. Oosterhoff (1990: p. 171) noemt verder nog als argument dat het gedeelte 12-18 ritmisch is, zonder aan te geven hoe hij dit bepaald heeft.

Dat na vers 18 een nieuwe alinea en een nieuw gedeelte begint, staat niet ter discussie. De BHS geeft een setumah na vers 18 en 4QJer^a zelfs een petucha (Lundbom, 1999: p. 797). Ik heb geen commentaar kunnen vinden dat bij vers 19 niet een nieuw gedeelte laat beginnen.

Opvallend bij al deze argumenten voor de verschillende indelingen is dat de indeling in grote mate bepaald wordt door de exegese. De vermeende betekenis van de verzen bepaalt de indeling in paragrafen. Daarmee kan dus niet, omgekeerd, de indeling in paragrafen gebruikt worden om de betekenis van de verzen vast te stellen. Aangezien dat wel de methode is die dit onderzoek volgt, zal de indeling in paragrafen op een andere manier dienen te geschieden. Daarom zal voor verschillende oude handschriften bekeken worden welke indeling zij laten zien aan de hand van hun tekstverdelers. De hierboven uit de literatuur afgeleide indelingen dienen daarbij als hypothesen. Hierbij kan de indeling van de BHS als nulhypothese beschouwd worden. De door de commentaren aangegeven alternatieven voor de indeling zijn dan de alternatieve hypothesen⁴⁰. Het is gemakkelijker om bij het bekijken van de oude handschriften uit te gaan van bepaalde hypothesen en hun waarschijnlijkheid tegen elkaar af te wegen dan op zoek te gaan naar een indeling. De tekstverdelers in een handschrift zijn immers niet altijd eenvoudig te interpreteren door de grote verschillen in gebruik en intensiteit van de tekens tussen en binnen teksten (de Bruin, 2002: p. 66-89).

1.3.5 Het genre van de paragraaf waartoe Jer. 17:12 behoort

De literaire functie, die vers 12 vervult, hangt af van het genre van de paragraaf waartoe vers 12 behoort. Het genre is afhankelijk van de indeling in paragrafen. Zoals hierboven vermeld zijn er vier mogelijke indelingen. Voor deze verschillende indelingen kan nu vastgesteld worden wat het genre is dat bij de betreffende indeling hoort. Een overzicht van de indelingen van paragrafen en hun genre staat in tabel 2. De volgende afleidingen van het genre kunnen gegeven worden:

-1)De eerste indeling (nulhypothese) is dat vers 12 met vers 11 en 13 een paragraaf vormt. Zoals bij de opmerkingen bij de werkvertaling staat vermeld (subparagraaf 1.3.2) is vers 13 een aanspraak. Wanneer vers 12 met vers 13 een eenheid vormt dan zou het logisch kunnen zijn dat vers 12 ook een aanspraak is. Vers 12 en 13 kunnen in hun geheel dan opgevat worden als een spreken tot God. De vraag daarbij blijft wel hoe in vers 13 God aangesproken kan worden en in vers 12 een plaats. Alleen colon 13bB is hier misschien een uitzondering op gezien de bijzin "de Heer". Maar aangezien bij deze indeling vers 12-13 als een eenheid gezien wordt, is toch het geheel van 12-13 dan op te vatten als een gebed⁴¹.

⁴⁰ De nulhypothese is die hypothese waarvoor men sterke argumenten nodig heeft om deze te verwerpen. Dit is immers de hypothese die op dit moment aanvaard wordt. De indeling van de BHS wordt over het algemeen als gezaghebbend beschouwd. Alleen als men goede argumenten geeft kan men er van afwijken. Daarom wordt de indeling van de BHS hier als de nulhypothese beschouwd. Al kan wel gezegd worden dat in het geval van Jer. 17:12 deze nulhypothese op het moment sterk betwijfeld wordt in de commentaren.

⁴¹ Hierbij is niet de definitie van Balentine (1993: p. 30-31) gebruikt hoewel wel zijn indeling van gebeden in categorieën gebruikt wordt. De definitie van Balentine (1993: p. 30-31) is onbruikbaar omdat deze veronderstelt dat het gebed ingeleid wordt in de tekst. Dat is in Jeremia niet het geval. Daarom is een definitie in de trant van

Vers 13 bevat naast de aanspraak (13aA) ook een petitie om rechtvaardigheid (13aB-13bB). De vraag is hoe vers 11 hier een eenheid mee kan vormen zodat het met vers 12-13 aan een bepaald genre toe te kennen is. Dit kan als de uitleg van Seybold (1987) zoals die staat vermeld bij de realia en uitdrukkingen (1.3.3) overgenomen wordt. Dan is vers 11 op te vatten als een (parodische) klacht. De paragraaf bestaat dan uit een klacht, een aanspraak en een petitie. Het heeft daarmee een aantal kenmerken dat een klaaglied heeft. Maar er missen ook een aantal kenmerken. Het heeft geen belijdenis van vertrouwen, verzekering gehoord te worden en eed om te prijzen. Ook is er geen dubbele wens of lofprijzing. Toch is klaaglied wel de beste aanduiding voor het genre van deze paragraaf aangezien het wel de voor dit genre zo kenmerkende klacht heeft en de variatie in de samenstelling en volgorde van de elementen in klaagliederen groot is (karakterisering volgens Westermann, 1981: p. 64). Bij deze indeling in paragrafen heeft vers 12 dus de literaire functie van aanroep binnen een klaaglied. De vraag is echter nog of het een klaaglied van een individu of van het volk is. Er komt een persoonlijk voornaamwoord in de eerste persoon meervoud voor (vers 12) maar ook één in het enkelvoud (vers 13). Van zowel het klaaglied van het individu als van het klaaglied van het volk komen er kenmerken voor (klacht, aanspraak en petitie). Maar beide vormen hebben normaal meer onderdelen, die hier niet aanwezig zijn en juist onderscheidend vermogen hebben (vgl. Westermann, 1981: p. 52-79). Of vers 11-13 een klaaglied van het individu dan wel van het volk is, is dus niet aan de hand van de kenmerkende onderdelen vast te stellen.

-2)Wanneer de tweede indeling van paragrafen het meest waarschijnlijk zou zijn vormt vers 12 een zelfstandige paragraaf. Het genre is dan niet vast te stellen. Het is immers al niet mogelijk vast te stellen of het hier om een aanspraak of een uitspraak gaat.

-3)Bij de derde indeling vormt vers 12 een eenheid met vers 13. Er is sprake van het gebruik van de eerste en tweede persoon dus dit gedeelte is een gesprek tegen iemand. Verder is het duidelijk dat God aangesproken wordt, zijn "Naam" wordt genoemd. Vers 12-13 dient dus in ieder geval als gebed opgevat te worden aangezien het een tekst in de tweede en eerste persoon gericht aan God is. In tegenstelling tot de eerste indeling is er nu geen klacht in deze paragraaf. De paragraaf bestaat alleen uit een aanroep (12aA-13aA) en een petitie (13aB - 13bB)⁴². Het genre van deze paragraaf is dan het best aan te duiden als een gebed om goddelijke rechtvaardigheid zoals Balentine (1993: p. 118-145) dit beschrijft. Er is immers wel een petitie maar geen klacht.

Holladay (1986a: p. 502) beschrijft dit gedeelte ook als een gebed om de trouweloze aan te pakken dus als een gebed om rechtvaardigheid. Rudolph (1968: p. 117) noemt dit gedeelte echter een spreuk zonder hier argumenten voor te geven. Craigie (1999: p. 231) en Fretheim (2002: p. 260) zien vers 12-13 als een fragment van een hymne die ook een veroordeling bevat. Craigie (1999: p. 230) stelt dat 12-13a dan wel hymnische taal heeft maar toch het qinah ritme heeft. Het qinah ritme zou gewoonlijk komen op de plaats waar de hymne overgaat in een oordeel. Maar vers 12-13 passen niet in de categorie van hymnen zoals Crüsemann (1969) die beschrijft. Volgens Crüsemann (1969) zijn er verschillende hymnen. Wanneer men zijn beschrijvingen hiervan naast elkaar legt blijkt dat er bij een hymne sprake moet zijn van ofwel een imperatief dat oproept tot lof gevolgd door een zin die begint met **יְיָ** ofwel je verwacht een beschrijving van Gods daden met participia of vertelling van een geschiedenis. Van deze kenmerken is hier geen sprake. Daarom wordt er hier voor de

---

Corvin en Reventlow gebruikt (vgl Balentine, 1993: p. 30-31) waarbij alle tekst in de tweede en eerste persoon gericht tot God als gebed wordt opgevat.

⁴² Deze scheiding van 13aA en 13aB komt niet overeen met de accenten in de BHS, die een duidelijke bicolon laten zien. De nummers van de accenten in vers 13 is namelijk 5,2,5,2.

benaming van een gebed om rechtvaardigheid gekozen. Daarmee legt de naam voor dit genre de nadruk op het een gebed zijn in plaats van op het lofbezingen. Maar zowel de beschrijving van vers 12-13 als gebed om rechtvaardigheid als hymne met veroordeling veronderstellen dezelfde onderdelen. Namelijk een hymnische aanroep en een vraag om rechtvaardigheid door veroordeling. Maar aangezien vers 12-13 dus niet voldoet aan de typische kenmerken van een hymne (Crüseman, 1969) wordt hier gekozen voor de benaming van Balentine (1993: p. 118-145) namelijk een gebed om rechtvaardigheid.

4). Uitgaande van de vierde indeling vormt vers 12 een paragraaf met vers 13-18. Het is dan wederom een eenheid met vers 13 en zou dus op te vatten kunnen zijn als een aanspraak. Ook vers 12-18 is op te vatten als een gebed. Het is immers een tekst in de eerste en tweede persoon gericht aan God. Jones (1992: p. 243) en Weiser (1966: p. 146) noemen het een klaaglied. Ook wordt Jer. 17:12-18 wel gerekend tot de Confessiones van Jeremia (Balentine, 1981: p. 334; Carroll, 1981: p. 108). Dit zijn klaagliederen (van een individu) in Jer. 11-20.

De paragraaf als geheel bevat nu inderdaad vele elementen die Westermann (1981: p.64) beschrijft voor een klaaglied van een individu. Hoewel in vers 12 een persoonlijk voornaamwoord in de eerste persoon meervoud voorkomt zijn de onderdelen kenmerkender voor het klaaglied van een individu dan dat van het volk (vgl. Westermann, 1981: p. 52-79). Er kunnen immers de volgende onderdelen benoemd worden. Vers 12-14aB is de aanspraak inclusief de inleidende petitie (Westermann, 1981: p. 64 Address with an introductory cry for help). Deze aanspraak heeft inderdaad de dubbele functie van zowel aandacht vragen als uitdrukken van het vertrouwen deze aandacht te krijgen (vgl. Balentine, 1981: p. 335). Colon 14 aC/bA is dan de eed om te prijzen (Westermann, 1981: p.64 Vow of praise). Deze is vooral aanwezig in klaagliederen van het individu, waardoor deze verder gaan dan de beschrijving van de huidige crises en ook op de hoop blijven wijzen (Westermann, 1981: p. 60). Aangezien colon 14aC/bA dus een duidelijke zelfstandige functie heeft, zal deze verder als aparte versregel beschouwd worden. Deze colon wordt dus verder aangeduid met 14aC. Hoewel de inhoud van een dergelijke eed om te prijzen variabel is, heeft deze een vaste plaats in het klaaglied. De eed om te prijzen staat altijd na de petitie (Westermann, 1981: p. 75). Aangezien vers 13aB-14aB ook wel erg lang is voor een inleidende petitie kan dit gedeelte misschien toch beter als petitie beschouwd worden, die dan echter wel naar voren geplaatst is. Meestal staat de petitie na de klacht (Westermann, 1981: p. 64). Daar staat inderdaad geen petitie zodat aangenomen kan worden dat de petitie naar voren geschoven is.

De klacht staat in 15aA-15aC (Westermann, 1981: p. 64 Lament). De klacht is niet alleen een klagen over de situatie maar ook een aanklagen van God zoals vaak bij de Confessiones het geval is (Balentine, 1981: p. 336). De ik-persoon uit immers ook het ongenoegen van het uitblijven van de woorden van God. De klacht wordt zoals verwacht gevolgd door belijdenis van vertrouwen in vers 16 verbonden door een ׀ (Waw) die een tegenstelling uitdrukt (Westermann, 1981: p. 74). Er volgt dan nog een verzekering gehoord te worden in vers 17 (Westermann, 1981: p. 64 assurance of being heard). Vers 18 is dan de dubbele wens (Westermann, 1981: p. 64 double wish)⁴³. Dit is immers geen gewone petitie

⁴³ Deze indeling in onderdelen komt in grote lijnen overeen met de indeling die men in de literatuur aantreft voor vers 14-18 (dus zonder vers 12-13). Vers 14 wordt dan als petitie gezien (Holladay, 1986a: p. 504-505; Craigie, 1991: p. 234; Schreiner, 1999: p. 111; Fischer, 2005: p. 545). Waarbij alleen Craigie (1991: p. 234) bij vers 14 geen eed te prijzen onderscheidt. Alleen Smith (1990: p. 2) die een indeling in onderdelen op basis van alleen klaagliederen in Jeremia maakt noemt vers 14 een aanroep. Vers 15 wordt klacht genoemd (Holladay, 1986a: p. 504-505; Craigie, 1991: p. 234; Schreiner, 1999: p. 111) of citeert van de tegenstanders (Smith, 1990: p. 2; Fischer, 2005: p. 545). Maar aangezien het citaat van de tegenstanders de klacht uitdrukt, is dit toch als hetzelfde op te vatten. Vers 16 wordt ook zelfverdediging of schuldbekentenis genoemd (Holladay, 1986a: p. 504-505; Smith,

maar een vraag om rampspoed voor de tegenstander en voorspoed voor de ik-persoon. Dus behalve de lofprijzing en het antwoord van God bevat Jer. 17:12-18 alle elementen die men bij een klaaglied van het individu kan verwachten (Westermann, 1981: p. 64). Het antwoord van God ontbreekt vaak, en ook de lofprijzing is niet altijd aanwezig (Westermann, 1981: p. 64) zodat deze paragraaf inderdaad als klaaglied van een individu op te vatten is. Balentine (1981: p. 339-340) merkt op dat het een belangrijke observatie is dat het antwoord van God ontbreekt. Het zegt immers iets over het beeld van God dat hij zwijgt terwijl na andere confessiones er wel een antwoord volgt. Vers 12-18 kan dus als een klaaglied van het individu opgevat worden. Hiermee is dan de literaire functie van vers 12 die van aanroep in een klaaglied van een individu.

In tabel 2 staan de verschillende hypothesen voor de indeling in paragrafen weergegeven met het genre en de bijbehorende literaire functie van vers 12. Zoals uit tabel 2 blijkt is de literaire functie die vers 12 vervult steeds die van aanroep, behalve wanneer vers 12 niet met andere verzen een paragraaf vormt. Vers 12 functioneert dus steeds als een aanspraak en zal dan als vocatieven vertaald moeten worden. Wanneer vers 12 echter zelfstandig is, is de literaire functie niet duidelijk. Het kan dan nog steeds zowel een aanspraak als een uitspraak zijn.

indeling	genre	literaire functie
1 (11-13)	Klaaglied	aanroep
2 (12)	onbekend	onbekend
3 (12-13)	Gebed om rechtvaardiging	aanroep
4 (12-18)	Klaaglied van het individu	aanroep

Tabel 2 De literaire functie van vers 12 afhankelijk van het genre en de indeling in paragrafen

1.3.6 De literaire functie van Jer. 17:12 in zijn directe context; de paragraaf

Wanneer vastgesteld is tot welke paragraaf Jer. 17:12 waarschijnlijk behoort en welk genre deze paragraaf heeft kan men dieper ingaan op de literaire functie van vers 12 in zijn paragraaf. Allereerst hangt de literaire functie van vers 12 af van het genre van de paragraaf. Zoals al bleek bij de vaststelling van het genre, heeft vers 12 bij drie van de vier hypothesen waarschijnlijk de functie van aanroep. Bij de vierde hypothese kan het genre en daarmee de functie van vers 12 niet vastgesteld worden. Om nu na te gaan of dit inderdaad de literaire

---

1990: p. 2; Craigie, 1991: p. 234; Schreiner, 1999: p. 111; Fischer, 2005: p. 545). Holladay (1986: p. 504-505) noemt de tweede helft echter belijdenis van vertrouwen. Behalve bij Holladay (1986a: p. 504-505), die een onderscheid maakt tussen belijdenis van vertrouwen en schuldbekentenis, wordt verder slechts één van deze termen gebruikt. Beide termen geven dan dezelfde functie weer binnen een klaaglied, namelijk het verschil in houding van de ik-persoon en de "anderen" laten zien. Vers 15 wordt dus niet echt anders benoemd in de literatuur. Vers 17 wordt wel duidelijk anders benoemd. Het wordt niet een verzekering gehoord te worden genoemd maar petitie (Holladay, 1986a: p. 504-505; Smith, 1990: p. 2; Craigie, 1991: p. 234; Schreiner, 1999: p. 111; Fischer, 2005: p. 545). Dit verschil is te verklaren door een verschil in uitleg van vers 17. Ziet men de vraag om genezing als centraal punt of legt men het accent op het vertrouwen in Gods helende kracht dat spreekt uit het "zodat ik genezen zal zijn". Het verschil in benoeming met deze welke ik beschreven heb, is echter ook een gevolg van het verschil in paragraafindeling. Wanneer ook vers 13 als onderdeel van het klaaglied beschouwd wordt, heeft men met dit vers al een duidelijke petitie. Wanneer dit vers niet tot het klaaglied gerekend wordt is vers 17 en eventueel 18 de enige mogelijke petitie. Vers 18 wordt dan ook als petitie gezien (Holladay, 1986a: p. 504-505; Smith, 1990: p. 2; Craigie, 1991: p. 234; Schreiner, 1999: p. 111; Fischer, 2005: p. 545) hoewel de dubbele wens soms wel als onderdeel van de petitie gezien wordt (Holladay, 1986a: p. 504-505; Craigie, 1991: p. 234).

functie van vers 12 in zijn paragraaf is, dient onderzocht te worden welke verbanden er bestaan tussen vers 12 en de rest van de paragraaf. De waarschijnlijkheid waarmee men bepaalde type verbanden verwacht hangt echter af van de aard van de tekst. Wanneer een tekst poëtisch is kan men eerder parallelisme verwachten dan wanneer het een prozatekst is bijvoorbeeld. Daarom zal eerst vastgesteld moeten worden wat de aard van de tekst is alvorens uitspraken over mogelijk te verwachten verbanden gedaan kunnen worden.

Om de aard van de tekst vast te stellen is het van belang eerst de aard van vers 12 vast te stellen. In vers 12 bestaat elke colon uit twee woorden die elk met dezelfde letter beginnen. De twee woorden in de eerste colon beginnen met een **כ** en de woorden in de beide andere cola met een **נ**⁴⁴. Dit is wat Gillingham (1994: p. 25)⁴⁵ phonic word pairs noemt en als een van de specifieke kenmerken van poëzie ziet. Verder vertonen de eerste woorden van de tweede en derde colon veel overeenkomst; **מְרוֹם** en **מִקְוֶה** (Lundbom, 1999: p. 794). De opbouw is dus een tricolon van telkens twee woorden. Ook dit is een aanwijzing dat vers 12 poëtisch is (vergelijk Gillingham, 1999: p. 27). Naast deze specifieke kenmerken voor poëzie laat vers 12 ook algemene observaties die men aan poëzie kan toekennen zien. Zo is de stijl gebonden. Vers 12 bestaat immers uit slechts zes woorden. Er wordt beeldende taal gebruikt (troon, hoogte). Zolang de betekenis van vers 12 niet duidelijk is, is echter niet vast te stellen of er ook sprake is van een dubbelzinnige betekenis en van een respons oproepen (vergelijk Gillingham, 1999: p. 21-28). Maar gezien de vele criteria voor poëzie die vers 12 wel bezit kan gesteld worden dat vers 12 op te vatten is als poëzie.

Wanneer vers 12 poëtisch is en een eenheid vormt met de rest van de paragraaf waar het bij hoort, kan aangenomen worden dat de hele paragraaf als poëzie opgevat kan worden. Deze aanname wordt ondersteund doordat een aantal van de verzen waarmee vers 12 mogelijk een paragraaf vormt ook voldoen aan een of meerdere van de criteria van Gillingham (1999: p. 21-28).

Vers 11 heeft alliteratie in 11aB (vergelijk phonic word pair Gillingham, 1999: p. 25) met **עֲשֵׂה** en **עֲשֵׂר** (Fischer, 2005: p. 556). Verder mist het een relatief voornaamwoord wat een specifiek kenmerk is voor poëzie (Gillingham, 1999: p. 23). Maar niet alleen het persoonlijk voornaamwoord maar ook **כִּי** mist. De vraag is dus of dit als kenmerk voor poëzie op te vatten is. Verder valt aan dit vers beeldende taal waar te nemen met de vergelijking van de patrijshaan.

Vers 13 heeft beeldende taal gezien de vergelijking van God met water in 16aA en 16bB. Ook het schrijven in de aarde kan bedoeld zijn als beeldende taal. Vers 13 heeft geen specifieke kenmerken, alleen deze observatie van beeldende taal.

Vers 14 heeft ellipsis want de Godsnaam ontbreekt in 14aB ten opzichte van 14aA. Ook is er herhaling van het werkwoord in colon 14aA en ook in 14aB. Er is dus sprake van twee specifieke kenmerken. Verder is er in zoverre beeldende taal dat de spreker niet letterlijk van zijn lichamelijke ziekte genezen wil worden (zie subparagraaf 1.3.3 de bespreking van de realia).

Woordparen met alliteratie in 15aA en 15aB maken dat vers 15 ook een specifiek kenmerk van poëzie heeft. Aan vers 16 en 17 valt alleen beeldende taal waar te nemen

⁴⁴ Lundbom (1999: p. 794) spreekt over twee maal een "כ" en vijf maal een "נ". Aangezien vers 12 slechts 6 woorden kent is dit niet mogelijk. Craigie et al. (1999: p.230) vermeldt wel vier maal een "נ" maar niet twee maal de "כ".

⁴⁵ Gillingham (1999: p. 21-28) beschrijft criteria om vast te stellen of een tekst poëzie is. Zij onderkent daarbij algemene observaties die men aan poëzie kan onderscheiden en specifieke kenmerken van poëzie. Zij stelt daarbij echter wel vast dat de grens tussen poëzie en proza niet scherp is. De criteria voor poëzie kunnen ook voorkomen bij proza. Er wordt aangenomen dat wanneer meerdere criteria tegelijk voorkomen de tekst als poëzie beschouwd kan worden.

(herder, toevluchtsoord). Vers 18 heeft telkens twee dezelfde werkwoorden in de versregels (18aA en 18aB, 18bA en 18bB).

Welke hypothesen men dus ook aanneemt, altijd bevindt vers 12 zich in een paragraaf met een ander vers dat poëtisch is. Men kan dus aannemen dat de paragraaf waartoe vers 12 behoort poëtisch is. Parallellismus membrorum kan dus een rol spelen als verband tussen de strofes van de paragraaf.

Parallellismus membrorum laat naast enjambement en thematische continuïteit de eenheid van de paragraaf zien (Korpel en de Moor, 1998: p. 654; Korpel, 2000: p. 45-46). Wanneer nu aan de hand van paragraafverdelers in de handschriften vastgesteld is welke indeling in paragrafen het betreffende handschrift aanneemt, dan weet men welke paragraaf een handschrift als eenheid beschouwd. Wanneer men binnen deze paragraaf dan parallelie vindt in woorden kan men, uitgaande van de door de kopieerders aangenomen eenheid, aannemen dat dit ook daadwerkelijk parallelisme is en hier consequenties aan verbinden voor de betekenis van vers 12. Parallelie is dan immers geen toevallige overeenkomst maar een ook door de kopieerders veronderstelde overeenkomst. Aangezien de tekst poëzie is kan men ook inderdaad parallelie verwachten.

Daarnaast kan men uitgaande van de thematische continuïteit in een paragraaf veronderstellen dat het thema van de rest van de paragraaf hetzelfde is als die van vers 12. Zo kan men vaststellen wat het veronderstelde thema van vers 12 is door het thema van de rest van de paragraaf vast te stellen. Hoewel enjambement ook genoemd wordt als aanduiding voor de eenheid van een paragraaf (Korpel en de Moor, 1998: p.654; Korpel, 2000: p. 45-46) levert dit geen informatie op over de betekenis van vers 12.

Het is natuurlijk het mooiste wanneer meerdere handschriften wijzen op dezelfde indeling in paragrafen en daarmee ook op dezelfde literaire functie van vers 12. In dat geval is er niet alleen iets te zeggen over de betekenis van vers 12 binnen de traditie van de kopieerders van het handschrift maar gaat deze betekenis waarschijnlijk verder terug in de tijd.

1.3.7 De literaire functie van Jer. 17:12 als zelfstandige paragraaf

Zoals hierboven al beschreven is, is de literaire functie van vers 12 in zijn paragraaf niet vast te stellen wanneer de paragraaf alleen uit vers 12 bestaat. Men dient dan de literaire functie van vers 12 in zijn bredere context te bepalen.

Als men de literaire functie van vers 12 in zijn bredere context wil bestuderen zou men natuurlijk de functie van vers 12 in zijn subcanto kunnen bestuderen en hierbij op dezelfde manier te werk kunnen gaan als is gedaan voor de literaire functie op het niveau van de paragraaf. Het probleem is echter dat met de tekstindelingen in de handschriften de indeling in (sub-) canto's moeilijk vast te stellen is (Korpel en de Moor, 1998: p. 655).

Wel kan men met behulp van tekstverdelers bepalen welke paragrafen door de verschillende handschriften als omringende paragrafen van de paragraaf met vers 12 wordt gezien. Wanneer men aanneemt dat vers 12 als paragraaf hier door de redactor van de tekst met een bepaalde bedoeling is neergezet, verwacht je verbanden tussen vers 12 als paragraaf met de omringende paragrafen. Verbanden die hierbij een rol kunnen spelen zijn thematische eenheid, parallelie op afstand, terugkerende sleutelwoorden en verbindingen door catchwoorden (Korpel en de Moor, 1998: p. 655; Korpel 2000: p. 48). Wanneer vers 12 een literaire functie vervult als verbinding door parallelisme, sleutelwoord of catchwoord dan is duidelijk dat vers 12 vooral verband heeft met een bepaald gedeelte van de omringende paragrafen. Dit zegt iets over de betekenis van vers 12.

Wanneer vers 12 als paragraaf in zijn context bestudeerd wordt, moet eerst vastgesteld worden wat de omringende paragrafen zijn. Deze worden vastgesteld aan de hand van de tekstverdelers in oude handschriften. Op deze wijze speelt de literaire functie wederom geen rol bij de indeling zodat de indeling gebruikt kan worden om de literaire functie van vers 12 vast te stellen. Om de handschriften te kunnen onderzoeken dienen eerst hypothesen over de indeling opgesteld te worden aan de hand van literatuur.

Van de bestudeerde commentaren beschouwt alleen Lundbom (1999: p. 794) vers 12 als een zelfstandige paragraaf. De aan vers 12 voorafgaande paragraaf is dan vers 11 als zelfstandige paragraaf. Voor vers 11 staat er immers een setumah in de BHS en in 4QJer^a. Hoewel in de Leningrad Codex en de Aleppo Codex geen tekstverdelers hebben is dit toch de reden waarom vers 11 niet bij de voorgaande verzen ingedeeld wordt (Lundbom, 1999: p. 791). Vers 11 wordt vaker als zelfstandige paragraaf beschouwd maar argumenten hiervoor worden verder niet gegeven (Bright, 1965: p. 115; Rudolph, 1968: p. 115; Holladay, 1986a: p. 497; McKane, 1986: p. 398; Craigie et al., 1991: p. 228).

Andere commentaren beschouwen vers 11 echter niet als een zelfstandig vers en rekenen het bij de voorgaande paragrafen. Wanneer vers 11 bij 5-10 gerekend wordt, gebeurt dit vanwege de impliciete reden dat 5-12 allemaal wijsheidsspreuken zijn (Weiser, 1966: p. 142; Selms, van, 1989: p. 232; Jones, 1992: p. 239). Voor de indeling van vers 11 bij 9-10 worden vooral inhoudelijke argumenten gegeven. De inhoud van vers 11 zou vooral bij 9-10 passen of vers 11 wordt als voorbeeld gezien van wat in 9-10 beschreven wordt (Oosterhoff, 1990: p. 163, 165; Schreiner, 1999: p. 109-110; Bracke, 2000: p. 148; Fretheim, 2002: p. 257-258; Fischer, 2005: p. 544).

De op vers 12 volgende paragraaf is volgens Lundbom (1999: p. 796) 17:13-16aB. Hierbij houdt hij geen rekening met de setumah in de Leningrad Codex en 4QJer^a en de petucha in de Aleppo Codex en de Codex Babylonius Petropolitanus na vers 13. Ook de petucha in de BHS na 16a laat hij buiten beschouwing. De indeling berust op retorische overwegingen. De verzen 13-16aB vormen een dialoog tussen Jeremia, JHWH en het volk. Het zijn vijf strofen met een evenwichtige opbouw, allemaal bicola behalve een tricola in het midden. Wat dan overblijft, 16a-18, is dan ook een evenwichtig gedicht met twee strofen, ieder met een dubbele bicolon. (Lundbom, 1999: p. 797).

Wat hierbij nog opgemerkt dient te worden is dat wanneer vers 12 wel bij 13-18 gerekend wordt, men 13-18 wel als een geheel beschouwd (Weiser, 1966: p. 143; Oosterhoff, 1990: p.167-168; Jones, 1992: p. 243; Schreiner, 1999: p.109). Wanneer vers 12 en vers 13 samen niet bij 14 en verder wordt gerekend, dan wordt 14-18 ook als een eenheid beschouwd (Bright, 1965: p.116; Rudolph, 1968: p. 117; Carroll, 1981: p.1981; Holladay, 1986a: p. 504; McKane, 1986: p. 408; Craigie et al., 1991: p. 233; Fretheim, 2002: p.261; Fischer, 2005: p. 545). Hoewel voor de eenheid van 14-18 geen argumenten gegeven worden is er toch wel rekening mee te houden dat deze eenheid er wel is. De BHS geeft immers ook geen tekstverdelers in dit gedeelte maar laat het wel met een setumah beginnen en eindigen.

Wanneer men de voorgaande indelingen in paragrafen op een rijtje zet zijn er de volgende mogelijkheden.

- 1) vers 11 en 13-18 zijn de omringende paragrafen.
- 2) vers 9-11 en 13-18 zijn de omringende paragrafen.
- 3) vers 5-11 en 13-18 zijn de omringende paragrafen.
- 4) vers 11 en 13-16aB zijn de omringende paragrafen.
- 5) vers 9-11 en 13-16aB zijn de omringende paragrafen.
- 6) vers 5-11 en 13-16aB zijn de omringende paragrafen.

Geen van deze hypothesen wordt ondersteund door de BHS. Deze gaat immers niet uit van vers 12 als een zelfstandige paragraaf. Daarom zal geen van de hypothesen als nulhypothese beschouwd worden.

1.4 De verbanden van Jer. 17:12 met andere gedeelten in het boek Jeremia

Ook binnen het grotere geheel van het boek Jeremia kan vers 12 een literaire functie hebben. Zo kunnen bepaalde woorden uit vers 12 ook elders in het boek Jeremia voorkomen. Op deze manier vormt vers 12 dan verbanden met andere gedeelten in het boek. Wanneer deze verbanden gevonden worden, zeggen zij misschien iets over de betekenis van deze woorden en de betekenis van vers 12.

Zo is er in de literatuur al beschreven dat het woord כִּסֵּא (troon) ook voorkomt in Jer. 3:17 en Jer. 14:21 (Rudolph, 1968: p. 117; Holladay, 1986a: p. 502; McKane, 1986: p. 406; Van Selms, 1989: p.231; Oosterhoff, 1990: p. 171; Lundbom, 1999: p.795; Fretheim, 2002: p.206; Fischer, 2005: p. 557). Er zal dus bekeken moeten worden wat de overeenkomsten en verschillen van vers 12 met Jer. 3:17 en Jer. 14:21 zijn wat betreft literaire functie en mogelijke verwijzing naar iets anders. Natuurlijk zal ook bekeken worden of כִּסֵּא (troon) nog vaker voorkomt in het boek Jeremia. Maar ook het bestuderen van de andere woorden in vers 12 zoals vooral מָרוֹם (hoog) en מִקְדָּשֵׁנוּ (ons heiligdom) kan de moeite lonen (zie ook paragraaf 1.5).

In de literatuur wordt ook nog wel verwezen naar Jer. 7:4, dat over de tempel gaat (Weiser, 1966: p. 147; Oosterhoff, 1990: p. 170) en naar Jer. 31:6, 31:12 en 50:5 die over de Sion gaan (Oosterhoff, 1990: p. 170; Fischer, 2005: p. 557). Ook wordt er een verband gezien met Jer. 23:23, dat God in de hemel beschrijft (Holladay, 1986a: p. 502; Lundbom, 1999: p. 797) of met Jer. 25:30 dat de hemel de woonplaats van God noemt (Fischer, 2005: p. 537). Al deze veronderstelde verbanden gaan echter uit van een bepaalde betekenis van vers 12 en niet van de letterlijke overeenkomst in woorden. Dergelijke verbanden kunnen dus niet helpen bij de opheldering van de betekenis van vers 12 maar kunnen deze hooguit ondersteunen wanneer zij laten zien dat de betekenis van vers 12 niet tegengesproken wordt door de rest van het boek Jeremia. Dit zelfde geldt voor de verwijzing naar Jer. 17:26 dat betrekking op de tempel heeft (Fischer, 2005: p.557) en 17:1-4 dat over de "Bamah's" gaat (Rudolph, 1968: p. 117).

Verder dient vers 12 vergeleken te worden met verzen in het boek Jeremia die dezelfde literaire functie hebben. Hiertoe dienen paragrafen of andere gedeelten met hetzelfde genre gezocht te worden die ook nog dezelfde opbouw hebben. Er kan dan vergeleken worden of de inhoud van vers 12 lijkt op deze andere verzen. Dit kan verduidelijken wat de literaire functie van vers 12 inhoudt.

Wanneer vers 12 bij de paragraaf 12-18 hoort wordt het wel beschouwd als een van de Confessiones van Jeremia. De andere Confessiones zijn dan goede paragrafen om te gebruiken bij de vergelijking. Vooral de aanroep van deze Confessiones kan dan vergeleken worden met vers 12 (en 13aA). Als Confessiones worden genoemd: Jer. 11: 18-23, Jer. 12:1-6 (ook wel Jer. 11:18-12:6), Jer. 15:10-21, Jer. 18:18-23, Jer. 20:7-13 en Jer. 20:14-18 (ook wel Jer. 20:7-18) (Ballentine, 1981: p. 334; Carroll, 1981: p. 108)⁴⁶.

Als vers 12 echter niet tot deze paragraaf hoort is het minder voor de hand liggend met welke paragrafen vers 12 vergeleken moet worden. Het best kan dan gekeken worden naar tekstgedeelten met dezelfde vorm.

⁴⁶ Ook Smith (1990: p. 2), Fischer (2005: p. 406-407) en Holladay (1986b: p. 20-21) noemen de Confessiones of klaagliederen. Zij delen Jer 17:12-13 echter niet in bij Jer 17:14-18. Ook bij de andere Confessiones houden zij er andere indelingen op na. Smith (1990: p. 2) noemt: Jer 11:18-23, Jer 12:1-6, Jer 15: 15:21, Jer 17: 14-19vv, Jer 18:19-19:1 en Jer 20: 7-20:13. Dat de Confessiones bij Smith (1990: p. 2) langer zijn komt vooral doordat hij aanneemt dat elke Confessiones een antwoord van God bevat. Fischer (2005: p. 406-407) benoemt de volgende verzen als Confessiones: Jer 11:18-12:6, Jer 15: 10-21, Jer 17: 14-18, Jer 18: 18-23 en Jer 20: 7-13/18. Holladay (1968b: p. 20-21) noemt: Jer: 11:18-12:6, Jer 15: 10-21, Jer 17: 14-18, Jer 18:18-23 en Jer 20: 7-12. De precieze indeling in Confessiones is echter van minder belang zolang maar vastgesteld kan worden wat de aanroep is.

1.5 Realia en uitdrukkingen in Jer. 17:12 .

In de literatuur worden de realia en de uitdrukkingen uit vers 12 besproken. Om vers 12 uit te kunnen leggen zal duidelijk moeten zijn wat met כִּסֵּא (troon) bedoeld wordt. Daarnaast verduidelijken de woorden מָרוֹם (hoog) en מִקְדָּשׁוֹ (heilighdom) de betekenis van כִּסֵּא (troon).

Wat betreft de betekenis van מִקְדָּשׁוֹ wordt aangenomen dat dit op de tempel slaat (McKane, 1986: p. 405; Selms, van, 1989: p. 231; Smith, 1990: p. 55; Bracke, 2000: p. 149; Fischer, 2005: p. 557), of dat het naar de Sion verwijst (McKane, 1986: p. 406; Oosterhoff, 1990: p. 171) of dat het de hemelse verblijfplaats van God is (Holladay, 1986a: p. 501; Jones, 1992: p. 245; Lundbom, 1999: p. 795). Opvallend is dat de suffix in de eerste persoon meervoud staat. Dit zou kunnen komen doordat er een groep aan het woord is (Oosterhoff, 1990: p 171) of doordat er iemand namens een groep spreekt (Fischer, 2005: p 557)⁴⁷.

Het woord כִּסֵּא (troon) kan verwijzen naar zowel JHWH's koningschap over Israël als naar zijn kosmische koningschap (Soggin, 1997: p. 678). Ook Hulst (1997: p.1330) wijst op de met כִּסֵּא (troon) concurrerende werkwoorden voor wonen en tronen. Deze geven aan dat God zowel in de tempel, op de Sion als ook in de hemel troont. Stähli (1997: p. 1223) noteert iets dergelijks voor מָרוֹם (hoog). Ook dit kan betrekking hebben op zowel een geografische hoogte (bv Sion) als op de hemel.

Verder moet bedacht worden dat het ene het andere niet uitsluit. Vers 12 zou ook betrekking kunnen hebben op de theofanie als hoogtepunt van de cultus volgens Weiser (1966: p. 147). JHWH verschijnt in een hemelse lichtgang op zijn hemelse troon en is zo in de tempel aanwezig. De hemelse troon en de aanwezigheid in de tempel vielen samen (Weiser, 1966: p147). Ook zonder de cultus erbij te betrekken kan men stellen dat JHWH gelijktijdig in de hemel en in de tempel gedacht werd (Hulst, 1997: p.1330).

Dat כִּסֵּא (troon) in vers 12 betrekking heeft op de tempel volgt uit Jer. 14: 21 en ook wel Jer. 3:17 waar het woord כִּסֵּא (troon) op Jeruzalem of misschien ook wel de tempel slaat (Fretheim, 2002: p260; Fischer, 2005: p557). Maar dit argument wordt ook gebruikt om te verklaren dat vers 12 over de Sion gaat (Oosterhoff, 1990: p171). Jes. 6:1 waar de Heer zittend op zijn troon in de tempel beschreven wordt zou ook de uitleg dat vers 12 over de tempel gaat kunnen ondersteunen (Bracke, 2000: p. 149). Wanneer vers 12 een eenheid vormt met de voorgaande verzen zou het een tegenstelling met Jer. 17:1vv kunnen vormen. Daar wordt tegen de andere heiligdommen ingegaan. Vers 12 slaat dan op de tempel als enige echte heiligdom (Smith, 1990: p. 55). Maar elders is het boek Jeremia minder enthousiast over de tempel (Jer. 7:4). Is dit wel in overeenstemming te brengen met een aanroep van de tempel?

Op basis van overeenkomsten van vers 12 met uitdrukkingen over Baal in Ugaritische teksten zou men de berg Sion als mythologische en transcendente berg waar JHWH verblijft kunnen beschouwen. In de Ugaritische teksten wordt immers ook het beeld van een troon gebruikt en het woord מִרְאֲשׁוֹן (vanaf het begin) duidt op mythologisch duiding van de verblijfplaats (McKane, 1986: p. 406; Lundbom, 1999: p. 795). Het woord מִרְאֲשׁוֹן (vanaf het begin) laat zien dat het een oud heiligdom moet betreffen en dus is vers 12 ook te duiden als een vers over de berg Sion (Oosterhoff, 1990: p. 171).

Maar dit laatste argument zou ook juist voor vers 12 als verwijzing naar de hemelse troon kunnen gelden. De hemel is er immers al vanaf het begin (Lundbom, 1999: p. 795). Wanneer in het boek Jeremia Sionstheologie taal gebruikt wordt dient dit echter gezien de

⁴⁷ Craigie (1991: p 229) vertaald met "his sanctuary" zonder dat duidelijk is waarom dat mogelijk is.

aard van het boek deuteromistisch uitgelegd te worden. Volgens Deut 4:36 is de Heer in de hemel en volgens 1 Kon 8:31-40 is God juist niet in de tempel. Vers 12 moet dan dus wel over de hemel gaan (Jones, 1992: p. 245). Vers 12 kan ook wel als tegenhanger van vers 13 gezien worden. In vers 13 is sprake van יָרַחָהָאָרְצָה dat in dit vers "in de onderwereld" zou kunnen betekenen (zie paragraaf 1.3.3 de bespreking van de realia). Vers 12 gaat dan over het tegengestelde; de hemel (Holladay, 1986a: p. 501). Vers 12 is wanneer het over de hemel gaat, in overeenstemming met Jer. 23: 23-24 waar God als ver en dichtbij beschreven wordt (Holladay, 1986a: p. 501).

Er zijn dus zeer uiteenlopende argumenten voor de mogelijke betekenissen van vers 12 aan te voeren. Meer inzicht in de literaire functie zoals die door de oude handschriften verondersteld wordt zou hier meer duidelijkheid in kunnen verschaffen. Daarbij speelt de vraag een belangrijke rol of de genoemde betekenissen wel samengaan met de literaire functie. Wanneer vers 12 over de tempel gaat kan dit dan wel als aanroep gezien worden? Ook wanneer het over de Sion of de hemel gaat kan men zich afvragen hoe dit met een aanroep te rijmen is.

1.6 Tekstverdelers in oude handschriften

Voor de exegese van Jer. 17:12 is het van belang te weten wat de colonindeling is van dit vers en te bepalen tot welke paragraaf dit vers behoort. In deze studie is er zoals al eerder vermeld werd voor gekozen om deze indelingen te bepalen aan de hand van oude handschriften. De indeling in cola en paragrafen bepaalt mede de exegese van het vers. Wanneer men dus een exegese op tekstverdeling in oude handschriften baseert, stelt men een exegese vast zoals die door de handschriften verondersteld zou kunnen worden. De vraag is dan wel welke exegese de tekstverdelers representeren. Vindt men door naar tekstverdelers in oude handschriften te kijken een exegese zoals die door de (over)schrijver van het manuscript verondersteld werd of vindt men een exegese zoals die door de samensteller van de tekst verondersteld werd?

Deze vraag hangt samen met de vraag naar de nauwkeurigheid waarmee de tekstverdelers zijn overgeleverd. Als de tekstverdelers nauwkeurig overgeleverd zijn in de loop van de geschiedenis dan mag men aannemen dat de tekstverdelers een indeling van de tekst geven zoals de samenstellers deze logisch geacht hebben. Eventueel kan men dan de oorspronkelijke tekstverdeling reconstrueren aan de hand van methodes vergelijkbaar met de tekstkritiek (Oesch, 2000). Het zou ook kunnen zijn dat er verschillen in tekstverdeling zijn tussen manuscripten maar groepen van manuscripten wel een sterk vergelijkbare tekstverdeling hebben. Dan zou er sprake zijn van verschillende tradities, die ieder voor zich wel nauwkeurig overgeleverd zijn. In dat geval representeert de tekstverdeling de opvatting zoals die bij het "ontstaan" van de traditie gold. Wanneer de tekstverdelers in een manuscript door elke schrijver zelf geplaatst werden dan zijn zij volgens de logica van deze schrijver geplaatst. Dan zullen de verschillende manuscripten sterk van elkaar verschillen.

Om antwoord op deze vraag te krijgen heeft Oesch (1979) verschillende handschriften en ook lijsten met paragraafverdelers met elkaar vergeleken. Hierop baseert hij een aantal conclusies. Zo zouden naar verloop van tijd het aantal tekstverdelers toenemen. (Oesch, 1979: p146-148). Wanneer hij een groep handschriften van de Pentateuch vergelijkt met een oudere lijst met tekstverdelers van Maimonides blijkt deze groep op meer plaatsen wel een tekstverdelers te hebben waar de lijst er geen heeft dan omgekeerd. Wanneer een groep van nog jongere handschriften met deze eerste groep vergeleken wordt, dan blijkt de groep met jongere handschriften op meer plaatsen wel een verdelers te hebben waar de oudere groep deze niet had dan omgekeerd. Wanneer deze gegevens van Oesch (1979: p. 146-148) anders

gerangschikt worden ontstaat tabel 3. Wanneer beide vergelijkingen getest worden tegen de nulhypothese dat beide veranderingen even vaak voorkomen met een Chikwadraat test met 1 vrijheidsgraad en een $\alpha/2$ van 0,025, dan zijn beide verschillen significant ($Z = 4,96$ en $Z = 2,04$). De vraag is echter of deze waarnemingen wel geheel onafhankelijk zijn. Het gaat hier echter om niet per sé op elkaar volgende waarnemingen omdat de gevallen waarin de beide steekproeven het eens zijn niet meegenomen werden. Er is dus sprake van een redelijke onafhankelijkheid.

	Groep 1 t.o.v. Lijst M	Groep 2 t.o.v. groep 1
Wel een tekstverdeler waar er geen stond	76 (51)	31 (24)
Geen tekstverdeler waar er wel een stond	26 (51)	17 (24)

Tabel 3 laat zien waar groep 1 wel een tekstverdeler heeft waar de lijst van Maimonides er geen heeft en omgekeerd. In de volgende kolom staat weergegeven waar groep 2 wel een tekstverdeler heeft en groep 1 niet en omgekeerd. De handschriften uit groep 1 zijn jonger dan die uit groep 2. Tussen haakjes staat het aantal dat te verwachten zou zijn wanneer beide veranderingen even vaak op zouden treden. Gegevens gebaseerd op Oesch (1979: p 146-148).

Het resultaat dat Oesch (1979: p. 146-148) vindt is opmerkelijk omdat hieruit blijkt dat de verschillen tussen handschriften niet alleen aan overschrijffouten te wijten zijn. Wanneer het schrijffouten zouden zijn is immers te verwachten dat juist tekstverdelers weggelaten zouden worden en niet dat er meer staan. De schrijvers waren immers zo zuinig mogelijk met hun schrijfmateriaal (Korpel, 2000: p. 49) waardoor een overschrijver snel iets over het hoofd zou zien. Wanneer een lijst gebruikt werd met plaatsen waar een verdeler moest zijn is ook te verwachten dat een schrijver eerder een verdeler vergeet dan er een teveel zet. Wanneer de tekst geschreven werd wanneer deze voorgelezen werd, is ook te verwachten dat de voorlezer eerder vergeet er een te vermelden dan te zeggen dat er iets zou moeten staan waar dat niet het geval is. Wanneer verschillen tussen handschriften te wijten zouden zijn aan fouten, verwacht je in jongere handschriften minder verdelers dan in oude handschriften. Wanneer echter getest wordt tegenover de conservatievere verwachting dat er evenveel zijn blijkt dat er juist meer verdelers zijn. Hieruit valt te concluderen dat de schrijvers besloten om extra verdelers te plaatsen⁴⁸.

Oesch (1979) vergelijkt ook handschriften uit verschillende tradities met elkaar. Wanneer er een grote overeenkomst is tussen tradities dan is te verwachten dat de tekstverdeling van vóór het ontstaan van de tradities stamt en daarna overgeleverd is. Volgens Oesch (1979: p. 336) is er een grote overeenkomst tussen de Samaritaanse Pentateuch, de Septuagint papyri en codices en de Peshitta. Voor deze conclusie baseert hij zich maar deels op eigen onderzoek. Oesch (1979: p. 294-300) vergelijkt de Papyrus Fouad Inv. 266 met de lijst van Maimonides en de Samaritaanse Pentateuch. Voor de duidelijkheid zijn deze gegevens weergegeven in tabel 4. Om een helder beeld te krijgen is alleen gekeken naar overeenkomsten met de lijst van Maimonides en niet ook naar overeenkomst met latere handschriften. Deze latere handschriften stemmen immers op deze punten van tekstverdeling niet overeen met de lijst van Maimonides. Deze tekstverdelers zijn dus latere toevoegingen. Blijkbaar gaat het hier om tekstgedeelten waarvan verschillende schrijvers gedacht hebben dat

⁴⁸ Korpel en de Moor (1998: p. 694-653) concluderen dat de oudere (LXX en S) handschriften meer tekstverdelers hebben dan de jongere. Zij laten echter verdelers waarvan zij aannemen dat het schrijffouten zijn weg. Verder baseren zij hun gegevens niet op onderlinge vergelijking van de handschriften. Ze bekijken voor elk handschrift een score. Daardoor meten zij niet de overeenkomst. De resultaten werden niet statistisch getest.

het logisch kon zijn er een verdeler te plaatsen. Van overlevering van tekstverdelers is in deze gevallen geen sprake wanneer de lijst geen verdeler geeft.

	aantal	F-M	F-S
type 1 tekstverdeler	15	10	7
type 2 tekstverdeler	15	7	8
totaal	30	17	15

Tabel 4 laat zien welke tekstverdelers uit de Fouad Papyrus (F) ook voorkomen in de lijst van Maimonides (M) of de Samaritaanse Pentateuch (S). Gegevens uit Oesch (1979: p. 294-300).

Oesch (1979: p. 336) concludeert dat er overeenstemming is in de tekstverdeling tussen de Fouad Papyrus en de lijst van Maimonides en de Samaritaanse Pentateuch. Wanneer tabel 4 bestudeerd wordt moet dat echter betwijfeld worden. Slechts ongeveer de helft van de tekstverdeling komt overeen. Het beeld dat Oesch (1979: p. 300) schetst lijkt positiever doordat hij de latere Masoretische handschriften ook meeneemt. Ook lijkt het positiever doordat hij de tekstverdelers die niet terug te vinden zijn in de lijst van Maimonides deels bestempelt als onbetrouwbaar. Of dit niet ook voor een deel van de verdelers geldt dat wel overeenstemt met de lijst laat hij buiten beschouwing. Omdat dit neigt naar subjectiviteit moet dit buiten beschouwing gelaten worden. De overeenkomst is dus laag.

De conclusie moet dus zijn dat er weinig overeenkomst is tussen de Fouad Papyrus en de lijst van Maimonides of de Samaritaanse Pentateuch. Ook de overeenkomst van de Samaritaanse Pentateuch met Masoretische teksten is laag (Oesch, 1979: p. 313-314). Slechts 75% van de tekstverdelers komt overeen. Uit de gegevens van deze drie vergelijkingen kan niet de conclusie getrokken worden dat er grote overeenkomst is tussen de handschriften. Dit kan niet omdat de gevonden waarden laag zijn en omdat er een aantal statistische problemen spelen.

Het eerste probleem dat een statistische toets moeilijk maakt is dat er onder de nulhypothese geen random verdeling van de tekstverdelers over de tekst is. De nulhypothese stelt in dit geval dat er geen overlevering is. De tekstverdelers zullen echter ook wanneer er absoluut geen overlevering is niet random over de tekst verdeeld zijn. Midden in een zin zullen er geen paragraafverdelers staan. De accenten bepalen dus al waar een tekstverdeler kan staan. Maar zelfs als alleen die plaatsen bestudeerd worden waar syntactisch gezien een paragraaf kan beginnen, zijn de tekstverdelers onder de nulhypothese niet random verdeeld. De inhoud van de tekst maakt het in een aantal gevallen ook waarschijnlijker dat daar een tekstverdeler staat en niet ergens anders. De onenigheid in commentaren over de verdeling van de teksten in paragrafen laat zien dat op veel plaatsen de inhoud van de tekst niet zonder meer de paragraaf verdeling bepaald. Toch zullen er ook wel plaatsen zijn waar dit wel speelt. Dit zorgt er al voor dat er niet vanuit gegaan kan worden dat onder de nulhypothese de tekstverdelers random verdeeld zijn. Dit is wel een vereiste om te kunnen toetsen.

Het volgende probleem is dat er erg weinig waarnemingen zijn. Dit maakt het testen van de correlatie erg lastig. Verder is er geen sprake van onafhankelijke waarnemingen. De verschillende waarnemingen aan hetzelfde manuscript zijn afhankelijk. Wanneer immers in een manuscript op een bepaalde plaats een tekstverdeler gezet is, beïnvloedt dat de waarschijnlijkheid dat er op een plaats enkele verzen verder op ook een tekstverdeler staat. Wanneer er bijvoorbeeld drie verzen zijn; a, b en c en a en c passen echt niet bij elkaar, dan leidt het niet plaatsen van een tekstverdeler na a tot een grotere kans op het wel plaatsen van een tekstverdeler na b. Tussen de verschillende waarnemingen moet dus redelijk veel tekst staan.

Een ander probleem bij het testen van dergelijke data is dat er een categorie mist. Er zijn maar drie soorten waarnemingen:

- 1) Beide handschriften hebben een tekstverdeler.
- 2) Het ene handschrift (A) heeft een tekstverdeler en de ander (B) niet.
- 3) Het andere handschrift (B) heeft een tekstverdeler en de eerste (A) niet.

Voor het testen van overeenkomst is het ook nodig om de categorie te hebben waarbij beide geen tekstverdeler hebben.

Om te onderzoeken of er sprake is van overeenkomst in de tekstverdeling tussen handschriften en dus of er sprake is van overlevering zullen deze problemen opgelost moeten worden. Dit kan door aan de hand van exegetisch literatuur vast te stellen op welke plaatsen in het Oude Testament er sprake is van onenigheid over de paragraafindeling. De betrokken opvattingen moeten alleen op de inhoud van de tekst gebaseerd zijn en niet op tekstverdelers. Zo kan een groot aantal plaatsen vastgesteld worden waarop een tekstverdeler al of niet zou kunnen staan. Alleen deze tekstgedeelten worden dan gebruikt als waarnemingspunt voor de analyse. Van elk van deze waarnemingspunten wordt vastgesteld of de verschillende handschriften een tekstverdeler hebben of niet. De waarnemingspunten dienen niet te dicht bij elkaar te staan en ieder een ander exegetisch probleem te representeren. Wanneer dit wel het geval is, zijn ze afhankelijk van elkaar en is testen niet mogelijk. Voor elk van deze plaatsen kan dan in oude handschriften bekeken worden of er een tekstverdeler staat. De correlatie tussen de handschriften kan dan getoetst worden en ook kunnen dan groepen vastgesteld worden van handschriften die meer op elkaar lijken dan anderen. Helaas kunnen kleine manuscripten hier niet bij gebruikt worden. Zij zullen te weinig waarnemingspunten hebben.

Een dergelijk onderzoek ligt echter buiten de doelstelling van dit onderzoek. Voor dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat het niet vast staat hoe betrouwbaar de tekstverdeling overgeleverd is. De tekstverdeling van een handschrift representeert in ieder geval wel de opvatting van de overschrijver maar of het ook oudere opvattingen weerspiegelt is de vraag. Oesch (1979: p. 45) citeert een gedeelte uit Schulchan Aruch waarin gesteld wordt dat een boekrol waarin een petucha en een setumah verwisseld worden in de Geniza gebracht moet worden. Dit duidt er op dat men vond dat in ieder geval de voor de liturgie bestemde boekrollen zo nauwkeurig mogelijk overgeleverd moesten worden (Oesch, 1979: p. 78). Het feit dat men hier ongerust over was, laat al zien dat nauwkeurige overlevering van de paragraafverdelers niet vanzelfsprekend was. Echter zoals uit tabel 3.6.1 bleek werden er toch wel degelijk tekstverdelers toegevoegd. Dus de tekstverdelers werden overgenomen van de vorlage maar er werden wel aanpassingen gemaakt (Tov, 2000: p. 324-325). Misschien moet de conclusie zijn dat de tekstverdelers in principe overgeleverd werden maar niet zonder dat de overschrijver er de logica van in zag. Er werden immers vooral tekstverdelers toegevoegd. Wanneer deze veronderstelling juist is betekent dit, dat de tekstverdelers zoals ze in oude handschriften gevonden worden juist serieus genomen moeten worden. Zij werden door de overschrijvers niet klakkeloos overgenomen. De schrijver zou dan de tekstverdeling als logisch gezien hebben. Daarmee hebben zij dan juist een exegetische waarde.

2. Materiaal en Methode

2.1 Materiaal

2.1.1 De keuze van de handschriften

Er werden verschillende oude handschriften gebruikt. De keuze van deze oude handschriften was vooral gebaseerd op de beschikbaarheid en toegankelijkheid van de verschillende handschriften. Het voorkomen van Jer. 17:12 en zijn context in het betreffende handschrift was natuurlijk de eerste vereiste. Ook de toegankelijkheid speelde een rol bij de keuze. Niet alle handschriften waren beschikbaar voor bestudering. Verder werden alleen handschriften bestudeerd die geschreven zijn in het Hebreeuws, Grieks of Latijn aangezien ik alleen kennis heb over deze oude talen.

Bij de keuze van de handschriften speelde mee dat sommige handschriften meer aan elkaar verwant zijn dan andere. Ze behoren tot dezelfde traditie. Binnen de grenzen van de hiervoor genoemde voorwaarden werden er zoveel mogelijk verschillende tradities bestudeerd. Dit gaf immers inzicht in de verschillen of overeenkomsten in de opvattingen over Jer. 17:12 in deze verschillende tradities. Van elk van deze tradities werden indien mogelijk meerdere handschriften bestudeerd. Bestudering van verwante teksten geeft een betrouwbaarder beeld van de traditie. Zij zijn immers als waarnemingen aan min of meer hetzelfde object te beschouwen. Er werd gekozen voor een steekproefgrootte van 3.

Het probleem was echter dat voor een aantal tradities niet genoeg handschriften beschikbaar waren. Uit Qumran en van de Naphtali-traditie en de Babylonische traditie was maar één handschrift bruikbaar⁴⁹. Van de andere traditie konden wel meerdere handschriften bestudeerd worden. Er werd aanvankelijk gekozen voor een steekproefgrootte van drie. Door de grote verschillen binnen de LXX traditie werd hier gebruik gemaakt van alle vier de beschikbare handschriften. De voorkeur werd geven aan zo oud mogelijke handschriften. Dus werd er zoveel mogelijk gekozen voor de oudste handschriften uit een traditie. In tabel 5 is een overzicht van de bestudeerde handschriften weergegeven.

Qumran		4QJer ^a	(Ulrich et al., 1997)
Masoretische codici			
	Babylonische traditie		
		Codex Babylonicus Petropolitanus	(Strack, 1971)
	Ben Asher traditie		
		Caïro Codex	(Lowinger, 1971)
		Aleppo Codex	(aleppocodex.org)
		Leningrad Codex	(Freedman en Beck, 1998)
	"Naphtali" traditie		
		Codex Reuchlinianus	(Sperber, 1969)
LXX handschriften			
		Codex Sinaiticus	(Lake en Lake, 1922)
		Codex Vaticanus	(Canart et al., 1999)
		Codex Alexandrinus	(Baber, 1819)
		Codex Marchalianus	(Cozza-Luzzi, 1890)
Vulgaat			
		Codex Florentinus	(Anoniem, 1972)
		Codex Monacensis	(Anoniem, 1972)
		Codex Sangallensis	(Anoniem, 1972)

Tabel 5 geeft de verschillende tradities, de handschriften per traditie en de gebruikte bronnen weer.

⁴⁹ Te laat bleek er toch nog een handschrift van de "Naphtali"traditie beschikbaar te zijn, namelijk BN hébreu 80.

Van de boekrollen uit Qumran werd alleen 4QJer^a bestudeerd omdat dit de enige boekrol is waarin het gedeelte met Jer. 17:12 bewaard is gebleven (Ulrich et al., 1997). Binnen de Ben Asher-traditie is gekozen voor de Aleppo Codex, de Leningrad Codex en de Caïro Codex omdat deze toegankelijk waren. Voor de traditie van de LXX zijn de vier beschikbare handschriften gebruikt.

Voor de Vulgaat werd gebruik gemaakt van een kritische editie (Anoniem, 1972). Hierin worden de kleine en grote tekstverdelers in de verschillende handschriften vermeld. Aangezien een aantal handschriften weinig tekstverdelers heeft, werden die drie handschriften uitgekozen die in ieder geval een grote tekstverdelers in het gedeelte Jer. 17:1-25 hadden. Van de handschriften die aan deze eis voldeden, werden de drie oudste uitgekozen. Dit zijn de Codex Florentinus, Codex Monacensis en de Codex Sangallensis. Er werd voor deze methode gekozen omdat anders de waarnemingen aan de Vulgaat niet vergelijkbaar zouden zijn met die van de andere tradities. Van de andere tradities werden immers ook 3 handschriften bestudeerd en niet een kritische beschouwing van alle beschikbare handschriften.

2.1.2 Eigenschappen van de gebruikte handschriften

Het oudste handschrift dat gebruikt werd, was 4QJer^a. Deze boekrol wordt gedateerd tussen 225 en 175 voor Christus (Tov, 1989: p. 197). Het wordt beschouwd als een van de proto-Masoretische teksten door de vele overeenkomsten met de Masoretische teksten. Dit in tegenstelling tot andere teksten uit Qumran die meer op de LXX lijken of juist op geen van deze twee tradities (Tov, 1989: p. 198). De 4QJer^a heeft over het algemeen meer paragraafindelingen dan de middeleeuwse handschriften (Tov, 1989: p. 201). Omdat dit handschrift stamt van ver voor de ontwikkeling van de accenten laat 4QJer^a geen indeling in cola zien. Voor het onderzoek werd een weergave van het handschrift en een afbeelding van het fragment bestudeerd (Ulrich et al., 1997).

Naast deze proto-Masoretische tekst werden ook verschillende Masoretische handschriften bestudeerd. Hieronder waren drie handschriften die tot de Ben Asher-traditie behoren; de Aleppo Codex, de Leningrad Codex en de Caïro Codex. De Aleppo Codex stamt uit ongeveer 925 na Christus (Tov, 2001: p. 46). Volgens de colofon van deze codex zijn de consonanten geschreven door Shelomo ben Buy^ca en de punctuatie en accenten door Aaron ben Asher (Wurthwein, 1979: p. 14; Tov, 2001: p. 46). Volgens Yeivin (1968: p. XII-XXVII) is het waarschijnlijk dat inderdaad Aaron ben Asher de punctuatie en accenten heeft geschreven. De Aleppo Codex is immers het handschrift dat het meest overeenkomt met het systeem en de regels van Ben Asher zoals die in een lijst met verschillen (Hillufim op naam van Ben Asher) en een beschrijving van de regels (Diqduqé Hatté^camim) gevonden is. De Aleppo Codex werd in die tijd gebruikt om andere codici mee te controleren op schrijffouten (Tov, 2001: p. 46-47). Voor het bestuderen van de Aleppo Codex werd een fascimile editie op internet gebruikt (aleppocodex.org).

Ook de Caïro Codex is geschreven door de Ben Asher familie (Wurthwein, 1979: p. 24). Zowel de consonanten als de punctuatie en accenten zijn volgens de colofon geschreven door Mozes ben Asher. Deze codex is gevonden in de geniza van een voormalige synagoge in Caïro (Würthwein, 1979: p. 12-13). De Caïro Codex is waarschijnlijk geschreven rond 895 na Christus (Würthwein, 1979: p. 34; Tov, 2001: p. 47). Er werd bij de bestudering gebruik gemaakt van foto's van een fascimile editie (Lowinger, 1971).

Van de Leningrad Codex wordt beweerd dat het een kopie is van een exemplaar van Aaron ben Asher (Würthwein, 1979: p. 35). Ook wordt wel beweerd dat het gecorrigeerd is aan de hand van de Aleppo Codex (Tov, 2001: p. 47). De Leningrad Codex is volgens de colofon geheel geschreven door Samuel ben Jacob (Würthwein, 1979: p14-15). Hij stamt

waarschijnlijk uit ongeveer 1008 (Würthwein, 1979: p. 35; Tov, 2001: p. 47). De BHS is gebaseerd op de Leningrad Codex (Würthwein, 1979: p. 12). Er werden foto's van een fascimile editie gebruikt (Freedman en Beck, 1998).

Ook de Codex Reuchlinianus werd bestudeerd. Deze staat in tabel 5 vermeld onder de Naphtali traditie in navolging van Becking (2002: p. 10-11). Maar Würthwein (1979: p. 26) is van mening dat dit handschrift slechts beïnvloed is door de Ben Naphtali traditie. Het gebruik van de metheg lijkt op die van de Ben Naphtali traditie. De metheg wordt in de Aaron ben Asher traditie maar zeer sporadisch gebruikt. Ook op het gebied van enkele andere details in de punctuatie en accenten zou dit handschrift beïnvloed zijn door Ben Naphtali. Wat betreft andere kenmerken menen Würthwein (1979: p. 26) en Tov (2001: p. 45) dat deze codex niet tot de Ben Naphtali traditie behoort. Kenmerkend voor deze codex is dat de punctuatie van de vocalen en het gebruik van de dagesh anders is dan in zowel de Ben Asher als de Naphtali traditie (Würthwein, 1979: p. 25). De fonologie is anders (Sperber, 1969: p. i). Daarom werd in dit onderzoek deze codex in een andere categorie geplaatst dan de vorige drie codici. Deze codex is in 1105 in Italië geschreven (Würthwein, 1979: p. 25). Voor de bestudering van dit handschrift werd een weergave van het handschrift gebruikt (Sperber, 1969).

De Codex Babylonicus Petropolitanus stamt uit 916 na Christus (Würthwein, 1979: p. 25). Dit handschrift is geschreven volgens het Babylonische systeem van punctuatie (Würthwein, 1979: p. 35). Er waren 3 systemen voor de punctuatie. Het Tiberiënsische systeem van de Ben Asher en Ben Naphtali traditie is de opvolger van het Palestijnse systeem, dat naast het Babylonische systeem stond (Muraoka, 2000: p. 5). De Codex Babylonicus Petropolitanus laat zien dat het Tiberiënsische systeem uiteindelijk ook het Babylonische systeem zal verdringen. In deze codex komen immers naast stukken met het Babylonische systeem ook stukken voor met punctuatie volgens de Tiberiënsische systeem. Ook volgen de stukken met Babylonische punctuatie de consonanttekst van het westen (Würthwein, 1979: p. 35). Verder valt op dat de gevonden Babylonische handschriften niet zoveel afwijken van het Tiberiënsische systeem als op grond van oude getuigenissen verwacht mag worden (Kahle, 1902: p. 2). Van dit handschrift waren foto's van een fascimile editie beschikbaar (Strack, 1971).

Er werden ook vier handschriften van de LXX bestudeerd; de Sinaïticus, de Vaticanus B, de Alexandrinus en de Marchalianus. De traditie van de Septuagint kent niet Jer. 17:1-4. De inhoud van het boek Jeremia in de LXX is immers niet altijd gelijk aan die in de Masoretische traditie (zie bijvoorbeeld Holladay, 1986b: p. 2-8). Het gedeelte van Jer. 17:5-19 staat wel in de LXX. De Sinaïticus stamt uit de eerste helft van de vierde eeuw (Milne en Skeat, 1963: p. 19-20; Würthwein, 1979: p. 70). De Vaticanus B is maar iets jonger en is waarschijnlijk halverwege de vierde eeuw geschreven (Würthwein, 1979: p. 70). De Alexandrinus is nog jonger en waarschijnlijk in de vijfde eeuw geschreven (Milne en Skeat, 1963: p. 37, Würthwein, 1979: p. 70). Dat de Alexandrinus jonger is dan de Sinaïticus is ook te zien aan de eerste letters aan het begin van een paragraaf die iets groter zijn (Milne en Skeat, 1963: p. 37). De Marchalianus is nog iets jonger en dateert uit de zesde eeuw (Würthwein, 1979: p. 71). Milne en Skeat (1963: p. 16) merken verder nog op dat schrijffouten in de manuscripten van de LXX er op wijzen dat de codici gedictieerd werden aan de schrijver. Dit kan consequenties hebben voor de nauwkeurigheid waarmee tekstverdelers consequent overgenomen werden.

De Alexandrinus werd bestudeerd aan de hand van foto's van een met de hand nagemaakte kopie die in drukvorm verschenen is (Baber, 1819). Er is ook een fascimile editie maar daarin ontbreken enkele details die wel in de nagemaakte versie staan. De fascimile editie is 200 jaar jonger. Waarschijnlijk is in die tijd de inkt in de Codex Alexandrinus verslechterd waardoor de nagemaakte kopie een beeld bevat dat in de fascimile editie niet meer zichtbaar is. De Sinaïticus werd bestudeerd aan de hand van een fascimile uitgave (Lake

en Lake, 1922). De Codex Vaticanus werd niet zelf bestudeerd. Deze codex werd door M. C. A. Korpel bestudeerd aan de hand van een fascimile uitgave (Canart et al., 1999). De codex Marchalianus werd bestudeerd aan de hand van foto's van een fascimile uitgave (Cozza-Cuzzi, 1890).

Tenslotte werd ook nog de Vulgaat bestudeerd. De Vulgaat is een vertaling van hebreeuwse handschriften uit 390-405. Later zijn er aanpassingen gemaakt aan de hand van de Latijnse Versiones die op de LXX gebaseerd zijn. De Vulgaat is dus verwant aan de hebreeuwse traditie en aan de traditie van de LXX (Würthwein, 1979: p. 92). Zoals vermeld in 2.1.1 werden de Codex Florentinus, Codex Monacensis en de Codex Sangallensis bestudeerd. Deze codici werden aan de hand van een kritische uitgave van de Vulgaat (Anoniem, 1972) bestudeerd. De Codex Florentinus is geschreven rond het jaar 700. De Codex Monacensis is van na 750. De Codex Sangallensis is van voor 781 (Anoniem, 1972: p. 47)

2.2 Methode

2.2.1 Oude vertalingen van Jer. 17:12

De vertalingen zoals de handschriften van de LXX en de handschriften van de Vulgaat die geven, werden bestudeerd. Hierbij werd vooral gekeken hoe deze oude vertalingen omgaan met de vertaalproblemen zoals die in tabel 1 weergegeven werden.

Er werd dus bekeken of er vertaald werd als nominale zinnen of vocatieven. Wanneer de vertaling een koppelwerkwoord heeft, veronderstelt deze vertaling nominale zinnen. Wanneer er in het Grieks ω of in het Latijn *o* staat voor een woord in de vocativus veronderstelt de vertaling vocatieven.

Het probleem is dat in het Grieks zowel het koppelwerkwoord als ω weggelaten kunnen worden (Blass en Debrunner, 1961: p. 70-71 en p. 81). Bovendien is de vocativus meestal gelijk aan de nominativus en kan zelfs de nominativus als vocativus gebruikt worden (Blass en Debrunner, 1961: p. 81). Dus alleen wanneer er ω gevonden wordt of er een koppelwerkwoord staat, is men zeker over de Griekse vertaling.

Het is niet gebruikelijk dat in het Latijn het koppelwerkwoord of *o* weggelaten wordt. Diercks en van Loenen (1977) en Blaise (1994) maken hier geen melding van. Wel kan ook in het Latijn de nominativus dienst doen als vocativus (Blaise, 1994: p. 44).

Het aantal cola dat verondersteld wordt, werd bekeken. Dit werd gedaan door te bepalen welke woorden een grammaticale eenheid vormen.

2.2.2. Methode voor het bepalen van de indeling in cola

De Masoretische handschriften geven een indeling in cola met accenten aan. In de Aleppo Codex, de Leningrad Codex, Caïro Codex en de Codex Babylonius Petropolitanus werden daarom de accenten bestudeerd. Dit gaf informatie over de colonindelingen die deze handschriften veronderstellen. Behalve de Codex Babylonius Petropolitanus hebben deze Masoretische handschriften het Tiberiënsische systeem van accenten (zie ook subparagraaf 2.1.2). De accenten van het Tiberiënsische systeem werden genummerd aan de hand van de accentenlijst van de BHS. Ze werden beoordeeld aan de hand van het systeem van Korpel (2000: p. 30-37).

De codex Babylonius Petropolitanus heeft het Babylonische systeem van accenten. In de codex Babylonius Petropolitanus zijn de hoofdverdelers de zakef en jethib. De zakef wordt

steeds gevolgd door de jetib. De zakef ziet eruit als een kleine zayin, de jetib lijkt op een komma (Kahle, 1902: p. 46). Deze accenten staan niet tussen de punctuatie maar er boven.

De codex Reuchlinianus is ook een Masoretisch handschrift. De accenten van deze codex konden niet onderzocht worden omdat de gebruikte uitgave de accenten niet weergeeft (Sperber, 1969: p. i).

De handschriften van de LXX geven soms de colon- of vers-indeling weer met een spatie met daarin al dan niet een punt (Korpel, 2000: p. 29). Deze informatie werd, wanneer beschikbaar, onderzocht. De gevonden spaties, hoge en lage punten en komma's werden volgens tabel 6 weergegeven⁵⁰.

Ben Asher traditie:	
1,2,3,...	Nummers volgens de lijst van accenten van de BHS.
Babylonische traditie:	
zakef	Lijkt op een kleine zayin en staat boven de letters en boven de punctuatie (zie Kahle, 1902: p46).
jetib	Lijkt op een komma en staat boven de letters en de punctuatie (zie Kahle, 1902: p46).
colon	Dubbele punt.
LXX:	
PS	Spatie zonder punt of komma.
PH	Spatie met een hoge punt erin.
PL	Spatie met een lage punt erin.
PK	Spatie met een komma erin.
PP	Spatie met een punt in het midden.
Vulgaat:	
K	Kleine tekstverdeler zoals de uitgave van de Vulgaat die vermeldt (Anoniem, 1972: p. 49)
IP	Grote tekstverdeler zoals de uitgave van de Vulgaat die vermeldt (Anoniem, 1972: p. 49)

Tabel 6: de codes die gebruikt werden bij het weergeven van de verschillende indelers van cola.

De kritische editie van de Vulgaat geeft aan waar de kleine tekstverdelers zich bevinden (Anoniem, 1972: p. 49). Ook deze tekstverdelers werden onderzocht. Deze werden weergegeven met een "K". Ze staan in het kritische apparaat echter vermeld bij het woord waarvoor de tekstverdeling plaatsvindt. Omdat bij de Masoretische handschriften de accenten bij het woord staan waarna de tekstverdeling plaatsvindt zullen de kleine tekstverdelers uit de Vulgaat ook vermeld worden bij het woord waarna de tekstverdeling plaatsvindt.

Een ander probleem is dat de kleine tekstverdelers die de colonindeling verzorgen in de Vulgaat tot hetzelfde systeem behoren als de grote tekstverdelers die de paragrafen aangeven. Dus aan het eind van een paragraaf staat er niet zowel een kleine als een grote tekstverdeler. Daarom zullen de grote tekstverdelers ook bij de indeling in cola vermeld worden. Zij houden immers in dat er ook een colonverdeler staat. De colonindelers van de Vaticanus B waren niet beschikbaar.

⁵⁰ In handschriften van de LXX komt ook wel eens een dubbele punt voor maar deze werd in deze studie niet aangetroffen.

2.2.3 Methode voor het bepalen van de indeling in paragrafen

Voor het weergeven van de verschillende vrije ruimten in de tekst werden de afkortingen uit tabel 7 gebruikt. Deze codes werden gecombineerd met een cijfer. Dit cijfer geeft aan hoeveel letters er in de vrije ruimte geschreven hadden kunnen worden. Bij de bepaling van dit aantal letters is de grootte van de vrije ruimte vergeleken met dezelfde ruimte van de regel eronder. Het aantal letters dat daar stond is als maat voor de grootte van de vrije ruimte gebruikt. Wanneer de lege ruimte aan het eind van een kolom stond is de regel erboven gebruikt. Ook wanneer de regel eronder ver buiten de rand van de kolom uitstak is de regel erboven gebruikt.

1B	1 lege regel
LS	Ruimte aan de linkerkant in de kolom is niet beschreven.
RS	Ruimte aan de rechterkant in de kolom is niet beschreven.
IS	Ruimte in de regel is vrij
S	Er is een open ruimte maar omdat het geen afbeelding van het handschrift maar een weergave ervan is, is niet te bepalen waar oorspronkelijk de ruimte stond.
P	M.C.A. Korpel heeft hier een paragraafteken waargenomen.
§	Een weergave van het handschrift vermeldt hier een paragraafteken. Onduidelijk is of er een grotere ruimte mee bedoeld wordt of een paragrafhoi.
IP	Een weergave van een handschrift vermeldt hier een grote tekstverdeler
-	Voor dit vers kan er geen tekstverdeler waargenomen worden. Dit vers ontbreekt in deze traditie of is niet zichtbaar in het handschrift.

Tabel 7: de codes die gebruikt werden bij het weergeven van de verschillende vrije ruimtes en andere paragraafverdelers.

Bij de Leningrad Codex werden alleen die vrije ruimtes meegeteld die niet voorzien waren van golfjes met een punt erin. Deze V-vormige golven met al of niet een duidelijke punt leken daar te staan waar het volgende woord niet meer op de regel paste.

Bij de Codex Alexandrinus was het zeer lastig om te bepalen of er een vrije ruimte aan de rechterkant van de kolom was. Deze rand was zeer ongelijk. Maar de Alexandrinus gebruikt ook vergrote letters als tekstverdelers. Hier werd gebruik van gemaakt. Wanneer er een vergrote letter was, werd bepaald of de regel ervoor korter was dan de twee regels erna. Wanneer dit het geval was werd dit als een open ruimte vermeld. Op deze wijze werd er geen opvallende open ruimte overgeslagen. Als grootte werd het aantal letters van de regel er direct onder genomen.

De Codex Reuchlinianus is bestudeerd aan de hand van een getypte weergave van het handschrift en niet aan de hand van foto's. De paragraafverdelers werden met een vast aantal spaties weergegeven. Het was echter niet duidelijk of deze op de juiste plaats in de regels geplaatst waren. Daarom zijn niet alle nodige waarnemingen te doen. De plaats van de open ruimtes in de regel kon niet bepaald worden. Daarom werd voor een ruimte alleen aangeven dat er een ruimte was (S). Ook kon de grootte van de ruimte niet bepaald worden. Daarom werd er geen cijfer achter de codes geplaatst.

Van 4QJer^a werd ook een weergave bestudeerd. Hier was echter wel rekening gehouden met de plaats van de open ruimtes. De grootte van de ruimte was hier echter niet nauwkeurig vast te stellen doordat het een weergave betrof en van het oorspronkelijke fragment delen onleesbaar zijn. Daarom werd ook bij 4QJer^a de grootte van de open ruimte niet vermeld.

In de literatuur wordt wel onderscheid gemaakt tussen grote en kleine tekstverdelers (petucha of setumah). De vraag is of deze twee tekstverdelers wel duidelijk te onderscheiden zijn. Oesch (2000: p. 212) laat zien dat er onenigheid is in de regels over hoe gedacht werd dat men in bijzondere gevallen een petucha of een setumah moest schrijven. De inzichten verschilden zo sterk, dat er zelfs tegenstrijdige conclusies getrokken kunnen worden. Er werden wel regels opgesteld zodat aangenomen kan worden dat er wel een onderscheid bestond. Korpel en de Moor (1998: p. 646) hebben gevonden dat binnen de LXX traditie de codices het niet eens zijn over het feit of er een kleine of grote tekstverdeler moet staan. Daarom gaan ze er van uit dat er geen onderscheid is. Tov (2000 : p. 313-314) gaat er wel vanuit dat er een onderscheid is, maar dit onderscheid is niet vergelijkbaar met paragrafen en subparagrafen. Een schrijver zou voor één plaats bepalen of daar een grote verdeler of een kleine verdeler moet staan zonder daarbij een groter geheel voor ogen te hebben. In dit onderzoek zal wel beschreven worden hoe de verschillende vrije ruimten in de tekst eruit zien maar er zal verder geen onderscheid gemaakt worden in petucha en setumah.

2.2.4 Methode voor het vaststellen van verbanden in de directe context

Zodra vers 12 tot een bepaalde paragraaf gerekend kan worden, kan aangenomen worden dat de inhoud van deze paragraaf een eenheid is. De oorspronkelijke samensteller van de tekst of kopieerders hebben immers deze paragraaf als eenheid aangemerkt. Dit wil zeggen dat er een thematische continuïteit is. Het thema van de paragraaf kan dus vastgesteld worden. De thematische continuïteit komt expliciet tot uitdrukking in het gebruik van dezelfde woorden op meerdere plaatsen in de paragraaf. Thematische continuïteit impliceert dat er geen tegenstellingen in de paragraaf voorkomen die onoplosbaar zijn. Alle schijnbare tegenstellingen die in deze paragraaf voorkomen dienen dus verklaard te worden.

Verder is in paragraaf 1.3.6 al vastgesteld dat de gevonden paragraaf in ieder geval op te vatten is als poëzie. Dus zal ook naar parallellismus membrorum gekeken kunnen worden. Deze parallellie tussen delen van de paragraaf laat ook de structuur van de tekst zien. De plaats van vers 12 in deze structuur geeft inzicht in de literaire functie van vers 12. Om dus de literaire functie van vers 12 vast te stellen in zijn directe context zal gekeken worden:

- hoe vers 12 past in het thema van de paragraaf.
- of er in vers 12 dezelfde woorden voorkomen als in andere delen van de paragraaf.
- hoe vers 12 schijnbare tegenstellingen oplost die in de paragraaf spelen.
- hoe vers 12 past in parallellismus membrorum met andere delen van de paragraaf.
- welke rol vers 12 speelt in de structuur van de paragraaf.

2.2.5 Methode voor het vaststellen van verbanden met andere gedeelten in het boek Jeremia

Allereerst werd bekeken of woorden uit vers 12 ook elders in het boek Jeremia voorkomen. Wanneer namelijk een woord ook elders voorkomt en het daar een bepaalde betekenis heeft, kan hetzelfde woord in vers 12 dezelfde betekenis hebben. Verder helpt het zoeken naar dezelfde woorden in andere gedeelten van Jeremia, gedeelten op het spoor te komen waarmee vers 12 verwant is. Naast vergelijkbaarheid in woordgebruik zou er immers

ook overeenkomst in thema kunnen zijn. Er dienen dan wel meerdere dezelfde woorden voor te komen.

Daarnaast werden ook gedeelten met dezelfde literaire functie bestudeerd. Wanneer vers 12 tot paragraaf Jer. 17:12-18 behoort is vers 12 een onderdeel van een Confessiones en kan vers 12 met vergelijkbare gedeelten in andere Confessiones vergeleken worden. (paragraaf 1.4). Tot slot werden ook de direct aangrenzende gedeelten onderzocht op overeenkomst met de paragraaf waarin vers 12 staat.

3 Resultaten

3.1 Oude vertalingen

De lezing van de verschillende handschriften van de LXX stemden geheel overeen. Ook de lezing van de Vulgaat was voor alle handschriften hetzelfde. De tekst van de Vulgaat en de LXX staan samen met de hebreeuwse tekst weergegeven in tabel 8.

כְּסֵף	כְּבוֹד	מְרוֹם	מִרְאשׁוֹן	מְקוֹם	מְקוֹדְשָׁנוּ
θρόνος	δόξης	ὑψωμένος	-	-	ἁγίασμα ἡμῶν
<i>solium</i>	<i>gloriae</i>	<i>altitudinis</i>	<i>a principio</i>	<i>locus</i>	<i>sanctificationis nostrae</i>

Tabel 8 In de verschillende rijen werden achtereenvolgens de hebreeuwse woorden (van links naar rechts) de tekst van de LXX en de tekst van de Vulgaat van Jer. 17:12 weergegeven. De moderne letters werden gebruikt.

Wat allereerst opvalt is dat beide vertalingen geen koppelwerkwoord hebben. Ook staat er geen ω of o . De vertalingen geven dus geen uitsluitel over de aard van het vers. Beide vertalingen kunnen de hebreeuwse tekst zowel als nominale zinnen als ook als vocatieven opgevat hebben.

Verder ontbreekt in de LXX de vertaling van de woorden מִרְאשׁוֹן en מְקוֹם waardoor dit vanzelf een bicolon is. De Vulgaat geeft wel een vertaling van alle hebreeuwse woorden of gaat uit van een hebreeuwse tekst met alle hebreeuwse woorden. De vertaling is echter alleen op te vatten als een bicolon. *Altitudinis* is immers een genitivus van *altitudo* en hoort bij *solium*. De Vulgaat houdt wel rekening met de status constructus van מְקוֹם want *sanctificationis* is een genitivus waardoor *locus* en מְקוֹם dezelfde syntactische functie vervullen.

3.2 De indeling in cola

Voor de handschriften die de indeling in cola weergeven staan in tabel 9 de accenten bij de verschillende woorden vermeld. Uit de resultaten van tabel 9 blijkt dat de Masoretische handschriften het eens zijn over de colonindeling. Vers 12 heeft drie accenten (zaqef qaton, atnach en silluq). Volgens de methode van indelen in versregels volgens Korpel (2000: p. 35-36) zou dit zowel een versregel bestaande uit drie cola als ook twee versregels bestaande uit een bicolon en een unicolon kunnen zijn. Omdat echter de versregel met de unicolon heel erg kort zou zijn, wordt er voorlopig vanuit gegaan dat het hier om een tricolon gaat en Jer. 17:12 dus een versregel is. Deze versregel is de enige versregel in de strofe want deze wordt afgesloten met een sof passuq (vgl. Korpel, 2000: p. 41).

De handschriften van de LXX geven alleen de grenzen van het vers en niet de colonindeling aan. Ze zijn het onderling niet eens over het einde van het vers. Het einde wekt ook af van de indeling volgens de Masoretische handschriften. Slechts één handschrift van de Vulgaat gaf een colonindeling. Het einde van het vers plaatste de Florentinus op dezelfde plaats als de Masoretische handschriften. Maar dit handschrift ging er vanuit dat het vers een bicolon is.

De Masoretische handschriften gingen dus uit van een tricolon en een handschrift van de Vulgaat van een bicolon. De handschriften van de LXX lieten het vers pas later eindigen. Dit is opvallend omdat juist de woorden die deze handschriften bij vers 12 rekenen net als vers 12 zelf ook zowel nominaal als vocatief te vertalen zijn (zie paragraaf 1.3.2).

יהוה	ישראל	מקנה	מקדשנו:	מקום	מראשון	מרום	קבור	כפא	נבל:	BHS
5			1		2		5		1	
5			⁵¹		2		5		1	Aleppo Codex
5			1		2		5		1	Leningrad Codex
5			1		2		5		1	Caïro Codex
zakef			colon		jetib		zakef		colon	Codex Bab. Petr..
PP					ontbreekt	ontbreekt			PP	Codex Sinaïticus
	PH				ontbreekt	ontbreekt			PH	Codex Alexandrinus
⁵²					ontbreekt	ontbreekt			PH	Codex Marchalianus
			IP		K				K	Florentinus
										Monacensis
										Sangallensis

Tabel 9 In de verschillende rijen worden achtereenvolgens de hebreeuwse woorden (gewoon van rechts naar links) volgens de BHS vermeld. Daaronder is voor de verschillende handschriften vermeld welke tekstverdelers er staan. Zie tabel 6. De tekstverdelers delen de tekst na het woord dat boven de kolom staat. Voor de literatuurverwijzing van de handschriften zie tabel 5

3.3 De indeling in paragrafen

De paragraafindeling van de verschillende handschriften werd onderzocht. Het bepalen van de tekstverdelers in 4QJer^a was niet eenvoudig. Ulrich et al. (1997: p. 148) geven aan dat zij aannemen dat er voor 17:9, 11, 12, 14, 17, 18ab, 19 een tekstverdeler staat⁵³. Lundbom (1999: p. 791) meent echter dat er voor vers 12 geen tekstverdeler staat. Oesch (1979: p190-191) geeft aan dat er alleen voor 11, 14 en 19 een tekstverdeler staat. Oesch vermeld daarbij dat hij weet dat er soms aangenomen wordt dat er voor vers 12 een kleine spatie staat. Er is dus geen consensus over de paragraafverdeler voor vers 12 in 4QJer^a.

Wanneer de weergave volgens Ulrich et al. (1997: p163) wordt bekeken dan is te zien dat er vier duidelijke tekstverdelers zijn. Voor 11, 14, 18aB en 19 zijn er spaties zichtbaar volgens de weergave. Deze tekstverdelers zijn dan ook niet omstreden. De regels waarin deze spaties staan hebben slechts 55, 48, 54 en ongeveer 49 letters. Letters die er volgens de tekst van de BHS zouden moeten staan maar niet zichtbaar zijn werden meegerekend. Twee tekstverdelers zijn niet zichtbaar doordat zij samenvallen met een gat. Deze staan voor 9 en 16bB. De regels waarin zij staan hebben 55 en 52 letters. Dit ligt in dezelfde range als die van de regels met onomstreden tekstverdelers. Dit zou er op duiden dat hier inderdaad tekstverdelers hebben gestaan. Maar er zouden ook schrijffouten gestaan kunnen hebben. Zekerheid is er dus niet. De tekstverdeler voor vers 12 staat echter in een regel met 61 letters (regel 3). Dit is vergelijkbaar met regels zonder spaties zoals regel 5 en 9 (61 en 64 letters). De

⁵¹ Dit woord past in de Aleppo Codex eigenlijk niet meer op de regel en steekt dus buiten de kolom en is slordig geschreven.

⁵² Volgende punt pas na vers 13.

⁵³ Ulrich et al (1997: p. 148) geven in hun tabel de verzen waarna de tekstverdeler staat.

spaties die Ulrich et al. (1997: p 148) menen te zien moeten dus veel kleiner zijn dan de andere tekstverdelers. Vandaar dat op grond van de weergave van de tekst geconcludeerd moet worden dat er geen tekstverdeler staat voor vers 12.

Ook de afbeelding van het fragment werd bestudeerd (Ulrich et al, 1997: plate XVII) en weergegeven in figuur 1.

Figuur 1. Fragment van 4QJer^a

Uit figuur 1 blijkt dat pas regel 2 leesbaar is. Over eventuele spaties die voor vers 9 of 10 zouden staan is dus geen uitspraak te doen. Er is dus voor gekozen om pas bij vers 11 te beginnen. Vers 11 begint 1 letter voor het rechter blokje dat ingetekend is in figuur 1. Het blokje staat over de ך van אקך. De eerste letter van vers 11 ק wordt vooraf gegaan door eerst een aantal spaties en dan door de laatste letter van vers 10 een ך. Er mag dus aangenomen worden dat het lege gedeelte voor vers 11 inderdaad spaties zijn en niet een slecht leesbaar gedeelte. Er ontbreekt immers geen tekst. Doordat er onder deze spaties een gat zit in het fragment kan de grootte van de lege ruimte niet bepaald worden.

Ook tussen het einde van vers 14 en het begin van vers 15 ontbreken er geen letters terwijl er toch duidelijk een lege ruimte aan het eind van de regel te zien is. Ook deze paragraafverdeler is dus zeker.

De door Ulrich et al. (1997: p 148) veronderstelde spaties voor 16bB vallen inderdaad samen met een gat in het fragment. Of hier spaties gestaan hebben is dus niet met zekerheid te zeggen. Vergelijkingen met de regel eronder om te bepalen hoeveel ruimte er nog aan het eind was is ook lastig omdat de regel eronder ook uit losse stukjes bestaat. Ook de spaties voor 18aB blijken lastiger waar te nemen te zijn dan de weergave doet geloven. De laatste letter van vers 17 is zichtbaar en ook enkele spaties maar de eerste letter van 18aB is niet goed te

zien. Ook is er op deze plek een gat. Omdat deze paragraaf indeler en ook die bij 16bB en 19 niet van belang zijn voor de het vervolg van dit onderzoek werden ze verder buiten beschouwing gelaten.

De belangrijkste vraag is immers of er voor vers 12 spaties hebben bestaan. Het laatste woord van vers 11 is zichtbaar. Op de derde regel (een stukje rechts van het rechter blokje is het woord **נבל** te lezen. De **ל** van dit woord is niet helemaal zichtbaar. Naast deze **ל** lijkt ook iets van een streep te staan. Daarna volgt een scheur. Nog verder naar links is in het rechter blokje een klein stukje van een letter zichtbaar. De rest van deze letter is weggescheurd. De vraag is welke letter dit is. Is dit de **כ** van **כסא** dan heeft er een spatie bestaan tussen vers 12 en 11. Is dit een andere letter en is het streepje naast de **ל** de **כ** van **כסא** dan heeft er geen spatie bestaan.

Tussen deze twee letterrestanten zijn geen letters zichtbaar. Op het eerste gezicht lijken Ulrich et al (1997) gelijk te hebben als zij de linker letterrestant als een overblijfsel van de **כ** van **כסא** zien en spaties veronderstellen. Het gedeelte ervoor lijkt onbeschreven en deze letter is verminkt doordat er materiaal ontbreekt. Terwijl de andere letterrestant te lang lijkt voor een **כ** en bovendien nog wel omringt is door materiaal.

Toch geeft deze zienswijze ook grote problemen. Wanneer men aanneemt dat de linker letterrestant de **כ** van **כסא** is dan heeft men niet genoeg plaats om de rest van vers 12 in gedachte op het ontbrekende stuk te schrijven. Uit de bestudering van de weergave (Ulrich et al, 1997: p163) bleek al dat er op deze regel al evenveel letters horen als op een regel zonder spaties. Bij de vergelijking van deze regel met de regel er boven in figuur 1 is het volgende af te leiden. De linker letterrestant staat onder de **ק** van **קרא**. Dit is in het rechter blokje te zien. In het linker blokje is te zien dat de **א** van **מראשון** onder de **א** van **ולא**⁵⁴ staat. Tussen de **א** van **ולא** en de **ק** van **קרא** horen 6 letters te staan. Tussen de **א** van **מראשון** en de **כ** van **כסא** horen 12 letters te staan.

Dat er in de bovenste van de twee regels minder letters staan is niet te verklaren doordat er op het verdwenen stuk materiaal een schrijffout heeft bestaan. Regel 2 heeft immers ongeveer evenveel letters als andere regels met een paragraafverdeler. Hieruit blijkt dat het logischer zou zijn wanneer er geen spaties voor vers 12 staan en de rechter letterrestant de **כ** van **כסא**. Dat er wel materiaal zichtbaar is maar geen letters te zien zijn, zou dan te verklaren zijn door de slechte kwaliteit van het materiaal.

Deze beoordeling van de tekst wordt gesteund door Oesch (1979: p190-191), die geen spaties ziet. Daaruit kan geconcludeerd worden dat de ruimte tussen de linker letterrestant en het laatste woord van vers 11 niet zonder meer als lege ruimte gezien wordt. Zekerheid zou een nauwkeurig bekijken van dit stukje van het echte exemplaar op kunnen leveren. Alleen dan is vast te stellen of dit gedeelte beschadigd is of niet. Er is nu dus nog geen zekerheid over een tekstverdeler tussen vers 11 en 12.

In tabel 10 staan de gevonden tekstverdelers voor de verschillende handschriften weergegeven. Tabel 10 moest informatie opleveren die op verschillende vragen een antwoord moet geven. De eerste vraag is tot welke eenheid vers 12 behoort. De tweede vraag is wat de omringende paragrafen zijn. De tabel laat echter zien dat er geen absolute overeenstemming is tussen de verschillende tradities.

⁵⁴ Het gaat hier om het eerste **ולא** dat gevolgd wordt door **ילד**. Dit is ook te zien op het fragment.

1	5	7	2 ^e helft 8	9	10	11	11aB	12	13	13bB	14	14aA 2 ^e helft	15	16bB	18aB	19	
-	-	-	-	-	-	IS		?			LS	-	-	-	-	-	4QJer ^a
		RS 6				IS 5					1B					LS 6 RS 3	Aleppo Codex
IS 8	IS 5	LS 2 RS 6				IS 4		⁵⁵			LS 7 RS 7					IS 5	Leningrad Codex
IS 5	RS 5	LS 2 RS 5				RS 4					1B					LS 5 RS 4	Cairo Codex
	S	S				S					S§		S			S	Codex Reuch.
IS 6	RS 7	LS 4 RS 6				IS 5					LS 4						Codex Bab. P.
-	-	RS 3			RS 3		RS 2									RS 4	Codex Sinaïticus
	IS ? P							IS ?			IS ?					IS ? P	Codex Vaticanus
-	RS GL	GL ⁵⁶	GL ⁵⁷		? GL	RS GL		RL GL				GL ⁵⁸				RS GL	Codex Alexan.
-					RS 3 GL											⁵⁹	Codex March.
	IP	IP				IP				IP							Florent.
	IP	IP				IP				IP							Monacen.
	IP	IP				IP				IP							Sangallen.

Tabel 10 Voor de verschillende handschriften is aangeven waar de lege ruimtes in de tekst zich bevinden. De codes van tabel 7 zijn gebruikt. De aangegeven lege ruimtes staan voor het vermelde vers.

⁵⁵ In vers 12 voor het laatste woord zijn golfjes met punten zichtbaar. Zoals vermeld komen deze elders voor om een regel op te vullen. Aangenomen werd dat dit een opvulling van een fout is.

⁵⁶ Aan het eind van deze regel staat er onder de laatste letters een "S". De vraag is of dit een paragraphoi is of dat het te maken heeft met het ontbreken van de laatste 2 letters van het laatste woord.

⁵⁷ Deze letter staat helemaal aan het begin van een kolom en is duidelijk groter dan de andere grote letters. Deze letter staat na 3 cola van vers 8.

⁵⁸ Boven elke letter van deze regel, uitgezonderd de laatste 6 die ver naar rechts uitsteken, staan drie puntjes. De regel voor deze regel is erg vol.

⁵⁹ Pas bij vers 21 staat er weer een tekstverdeler.

Uit tabel 10 volgt dat de handschriften van de Masoretische traditie geheel overeenstemmen in de indeling van vers 12 in een paragraaf. Vers 12 hoort volgens de Masoretische traditie bij vers 11 en 13. De LXX handschriften delen vers 13 ook in bij vers 12 maar zijn het onderling niet eens of vers 11 ook bij vers 12 hoort. Codex Marchalianus rekent vers 11 helemaal bij 12, codex Sinaïticus deelt een deel van vers 11 bij 12 in en de andere twee handschriften delen vers 11 niet in bij 12. De Sinaïticus en de Alexandrinus zijn de twee oudsten en zijn het onderling niet met elkaar eens. De Vulgaat daarentegen deelt vers 11 wel in bij 12 maar is het niet eens over de vraag of 13 ook bij 12 hoort. Twee handschriften vinden van niet en een van wel. Zowel binnen de traditie van de LXX als binnen de traditie van de Vulgaat handschriften valt het dus op dat er juist op dat punt meningsverschil is waarop ze afwijken van de Masoretische traditie.

Het feit dat de Vulgaat en de LXX wel afwijken van de Masoretisch indeling maar dat niet eenstemmig doen en het feit dat beide tradities op een andere manier afwijken van de Masoretische traditie leidt tot de conclusie dat de Masoretische indeling de oudste is. Zoals hierboven besproken is zou het kunnen dat ook 4QJer^a de indeling 11-13 heeft.

Er zijn dus geen argumenten om de nulhypothese te verwerpen. De waarnemingen ondersteunen de nulhypothese juist. De conclusie moet dus zijn dat de oudste indeling is dat 11 en 13 bij vers 12 hoort. Daarmee is de samenhang tussen Jer. 17:11-13 vast te komen staan, in zoverre dat hierbij vermeld moet worden dat de tekstindeling van 4QJer^a onzeker blijft.

Uit Tabel 10 volgt dus niet dat vers 12 een zelfstandige paragraaf vormt. Het vaststellen van de voorgaande en opvolgende paragrafen is dan ook niet nodig (zie paragraaf 1.3.7). Dit zou ook niet eenvoudig zijn. De Masoretische traditie laat nog wel een eenduidig beeld zien. De voorgaande paragraaf is in de Masoretische traditie Jer. 17:7-10. De paragraaf na de paragraaf met vers 12 is volgens de meeste Masoretische handschriften Jer. 17: 14-18. Alleen de Codex Reuchlinianus deelt dit gedeelte in tweeën. De paragraaf na vers 12 is daar Jer. 17:14. De andere tradities laten zeer uiteenlopende indelingen zien.

3.4 Verbanden in de directe context

Als directe context van vers 12 wordt nu de paragraaf Jer. 17:11-13 beschouwd. Deze tekst van de BHS en de vertaling staan in tabel 11. Uit tabel 11 blijkt dat vers 12 geen woorden heeft die ook in de rest van de paragraaf voorkomen. Wel is er een woord dat meerdere keren in de paragraaf voorkomt. Dit woord is עֲזַב wat verlaten betekent. Dit woord komt voor in 11bA, 13aB en 13bB. Daarmee is verlaten een centraal thema in deze paragraaf.

Verder valt uit tabel 11. op te maken dat er een paar tegenstellingen zijn die opgehelderd moeten worden. Zo staat er in 12aC het persoonlijk voornaamwoord in de eerste persoon meervoud en staat het in colon 13bA in de eerste persoon enkelvoud. Dit hoeft echter geen tegenstelling te zijn. Wanneer iemand deze paragraaf uitspreekt in de aanwezigheid van een publiek kan hij in colon 12aC spreken over het heiligdom van hem en alle aanwezigen en in colon 13bA kan hij spreken over een persoonlijke ervaring. Een andere mogelijkheid is dat hier iemand door de spreker geciteerd wordt die namens een groep spreekt

Een andere tegenstelling zou kunnen zijn dat er in colon 13bA over ontrouwen aan de spreker zelf gesproken wordt en in colon 13bB over het verlaten van de Heer gesproken wordt. Deze schijnbare tegenstelling is echter uit te leggen wanneer de spreker, Jeremia, en de Heer één partij vormen. Het ontrouw zijn aan Jeremia impliceert het verlaten van de Heer⁶⁰.

⁶⁰ Het is dus niet nodig om daarom אֶת־יְהוָה als toevoeging te beschouwen en weg te laten zoals het kritische apparaat van de BHS voorstelt. Zie ook paragraaf 1.3.2.

Deze tegenstellingen zijn dus eenvoudig op te lossen maar geven weinig verder inzicht in vers 12. Een tegenstelling die wel betrekking heeft op vers 12 is de tegenstelling tussen vers 12 en 13aA. In paragraaf 1.3.5 werd verondersteld dat vers 12 een aanroep is wanneer het een eenheid met vers 13 vormt. Colon 13aA is ook een aanroep. In vers 13 wordt de Heer aangesproken. In vers 12 gaat het om een plaats. Wanneer God gelijk gesteld kan worden aan een plaats is deze tegenstelling geen probleem. Wanneer dit wel een probleem is, zijn er twee oplossingen. De ene oplossing is dat vers 12 iemand anders aanroept dan colon 13aA. De andere oplossing is dat vers 12 geen aanroep is.

11aA	Zoals een patrijshaan verzamelt maar geen eieren legt,	11 קָרָא הָנֵר וְלֹא יָלֵד
11aB	zo is diegene die rijkdom vergaart maar dat niet legaal doet.	עֲשֵׂה עֵשֶׂר וְלֹא בְּמִשְׁפָּט
11bA	Op het midden van zijn dagen zal het hem verlaten ,	בְּחֲצֵי יָמוֹ יַעֲזֹבֵנוּ
11bB	zodat hij op het eind een dwaas zal zijn.	וּבְאַחֲרֵיתוֹ יִהְיֶה נָבִיל:
12aA	<i>Een luisterrijke troon, Luisterrijke troon,</i>	12 כְּסֵא כְבוֹד
12aB	<i>hoog vanaf het begin, hoog vanaf het begin,</i>	מָרוֹם מֵרֵאשִׁוֹן
12aC	<i>is de plaats van ons. plaats van ons</i> <i>heiligdom. heiligdom⁶¹.</i>	מָקוֹם מִקְדָּשָׁנוּ:
13aA	Meer van Israël, Heer,	13 מִקְוֵה יִשְׂרָאֵל יְהוָה:
13aB	mogen allen die U verlaten beschaamd worden.	כָּל-עֲזֹבֵיךָ יִבְשׁוּ
13bA	En mogen de mij ontrouwen in de aarde geschreven worden,	וּסְוֵרֵי בְּאֶרֶץ יִכָּתְבוּ
13bB	want zij hebben verlaten de fontein van stromend water, de Heer.	כִּי עֲזָבוּ מְקוֹר מַיִם-חַיִּים אֶת־יְהוָה:

Tabel 11 De vertaling en de hebreeuwse tekst volgens de BHS

Wanneer gekeken wordt naar parallellisme in de paragraaf dan is deze vooral binnen de verzen te vinden en niet zozeer tussen de verzen. Colon 11aA is herhalend parallel aan colon 11aB⁶². De patrijshaan is parallel aan diegene die vergaart. De eieren en de rijkdom zijn parallel en het niet leggen en het niet legaal doen zijn parallel. Colon 11bA en 11bB hebben aanvullend parallellisme.

In vers 13 er is sprake van herhalend parallellisme. Colon 13aA en 13bB zijn enigszins parallel in een chiasmatische vorm. Deze cola zijn niet geheel parallel. In 13bB is er sprake van verlaten en in 13aA niet. Hiermee wordt het themawoord "verlaten" benadrukt. Colon 13aB en 13bA zijn parallel. Dit laatste versterkt de conclusie dat Jeremia en de Heer één partij zijn. Het feit dat 13aA en 13bB parallel zijn laat zien dat colon 13aA een eenheid vormt

⁶¹ Dit is een voorlopige vertaling.

⁶² De namen voor de verschillende vormen van parallellismus membrorum zijn ontleend aan Vriezen en Van der Woude (2000: p. 97).

met de rest van vers 13 en niet met 12. Dit laten de colaverdelers ook zien. Hoewel opgemerkt moet worden dat de LXX handschriften hier aan twijfelden (zie paragraaf 3.2). Vers 12 vormt dus niet een geheel met de aanroep in colon 13aA. Wanneer vers 12 geen eenheid vormt met de aanroep in colon 13aA valt het enige argument voor de keuze van vers 12 als aanroep in plaats van als uitspraak weg. Het genre van vers 12 is dan nog steeds onzeker.

Waarschijnlijk zijn de drie cola in vers 12 ook alle drie parallel. Er is dan sprake van herhalend parallellisme. Hiermee is de structuur van de paragraaf dus als volgt. Eerst zijn er twee paren van twee cola (vers 11). Vervolgens zijn er drie parallelle cola. Tenslotte zijn er dan nog twee paar van twee parallelle cola die anders geordend zijn dan de eerste twee paar. Deze structuur geeft aan dat vers 12 het centrum vormt van de paragraaf.

Tenslotte zou er in de paragraaf ook sprake moeten zijn van thematische continuïteit. Deze is echter niet helemaal voor de hand liggend. In vers 11 is het thema verlaten aan de orde als een gevolg van het onterecht verwerven. In vers 13 is verlaten aan de orde als handeling die gevolgen heeft. Wanneer het verlaten in vers 11 en vers 13 betrekking heeft op dezelfde actie moet geconcludeerd worden dat Jeremia en God de patrijshaan zijn en de vergaarder van rijkdom. Zij vergaren dan de eieren en de rijkdom illegaal waardoor deze hen zal verlaten. Dit is in tegenstelling met vers 13 waar juist het verlaten als een daad met negatieve consequenties wordt beschouwd⁶³. Dit is niet logisch en dus ook niet waarschijnlijk.

Toch zou er binnen de paragraaf thematisch continuïteit kunnen zijn. Wanneer er namelijk sprake is van twee partijen die iets willen verzamelen. Het winnen van de ene betekent dan dat de ander verlaten wordt. Vers 11 is dan een waarschuwing aan het adres van de tegenpartij van Jeremia en God. Vers 13 is dan een waarschuwing aan het adres van de aanhangers van de tegenpartij in de vorm van een gebed.

Een andere mogelijkheid is dat vers 13 de beoordeling is van wat er in vers 11 gebeurt. Wanneer er "rijkdom" onterecht wordt vergaard staat dit gelijk aan het verlaten van de Heer. Vers 11 stelt al dat diegene die dit doet een dwaas zal zijn. Vers 13 zegt hier parallel aan dat diegene beschaamd zal worden.

3.5 Verbanden met andere gedeelten in het boek Jeremia.

Er werd gekeken of woorden uit vers 12 ook elders in het boek Jeremia voorkwamen. Allereerst werd כִּסֵּא (troon) onderzocht. Dit woord komt nog 15 keer voor in het boek Jeremia. Bijna altijd in de betekenis van een troon van een koning als symbool van zijn macht. Drie keer echter is de troon van God. In Jer. 3:17 wordt gemeld dat Jeruzalem de troon van de Heer zal zijn. Er is dan geen ark meer nodig. In Jer. 14:21 wordt gemeld dat God niet zijn luisterrijke troon moet onteren. Hier staat dus niet alleen het woord כִּסֵּא maar ook כְּבוֹד . Ook komt כִּסֵּא voor in Jer. 49:38 waar God Zijn troon zal oprichten in Elam. Het woord slaat dus niet altijd op de tempel of altijd op een andere geografische plaats op aarde of in de hemel. Het is meer een abstract idee waarmee de aanwezige macht van God aangeduid wordt.

Het woord כְּבוֹד (luisterrijk) komt nog vier maal voor in het boek Jeremia. Meestal heeft het met "eer" te maken. Zowel in Jer. 17:12 als in Jer. 14:21 wordt het dus verbonden met כִּסֵּא .

Vijf keer komt het woord מְרוֹם (hoogte) voor in Jeremia. Overall betekent het "hoogte" in de letterlijke betekenis, maar verder is er geen overeenkomst. In Jer. 25:30 zou het op de hemel kunnen wijzen, in Jer. 31:12 is het verbonden met Sion, in Jer. 49:16 zijn het

⁶³ De visie van Seybold (1987) wordt dus niet gedeeld. Zie paragraaf 1.3.3 voor de bespreking van de realia.

heuvels en in Jer. 51:53 duidt het op de onneembaarheid van Babel. Dit woord kan dus geen onderscheid maken in de mogelijke betekenissen van Jer. 17:12. Wel staat in Jer. 51: 51 een vorm van **מִקְדָּשׁ** vlak bij **מִרְוֶה** in Jer51:53. Maar Jer. 51:51 gaat over de Tempel en Jer. 51:53 over Babel zodat er geen inhoudelijk verband is tussen deze woorden.

In het boek Jeremia komt **רֵאשִׁוֹן** 9 keer voor. In alle gevallen is het een tijdsaanduiding. Het verwijst echter steeds naar een andere tijd. Opvallend is wel dat het samen met **מִקְדָּשׁ** in Jer. 7:12 voorkomt waar het over het voormalige heiligdom in Silo gaat. Er staat hier echter geen voorzetsel voor. Het gaat hier dus om een andere tijdsaanduiding.

Op vele plaatsen in het boek Jeremia staat het woord **מִקְדָּשׁ** (plaats). Het duidt allerlei plaatsen aan. Welke plaats aangeduid wordt, wordt vaak bepaald door een verdere aanduiding die erbij staat. Ook in vers 12 staat er een verdere aanduiding bij **מִקְדָּשׁנוֹ**. Het heeft dus niet veel zin het woord zelfstandig te onderzoeken.

Nog slechts één keer komt **מִקְדָּשׁ** (heiligdom) voor in Jeremia. In Jer. 51:51 staat het in het meervoud en verbonden met "het huis des Heren". Hier heeft het dus betrekking op een gedeelte van de tempel en niet de tempel als geheel. In Jer. 17:12 staat dit woord met een suffix eerste persoon meervoud. Dit is zeer ongebruikelijk. Wanneer in het Oude Testament **מִקְדָּשׁ** verbonden is met een suffix wat slaat op iemand anders dan God, gaat het altijd om heiligdommen die niet voor de Heer zijn (zie Lev. 26:31, Am 7:9). In 2 Kron. 36:17 is het onduidelijk wat met de suffix en wat met het heiligdom bedoeld wordt. In alle gevallen waarin het heiligdom van de Heer bedoeld wordt, wordt een suffix gebruikt dat alleen verwijst naar de Heer. Spreekt de Heer zelf, dan staat het suffix altijd in de eerste persoon enkelvoud. Het suffix in de eerste persoon meervoud komt in de rest van het Oude Testament niet voor, blijkt uit concordantieonderzoek. Verklaringen die wel gegeven worden als dat hier een groep aan het woord is (Oosterhoff,1990: p171) of namens een groep gesproken wordt (Fischer, 2005: p557) doen dus niet ter zake⁶⁴.

Er zijn dus slechts twee gedeelten die meerdere woorden uit vers 12 hebben. Dit is Jer. 14 en Jer. 7:12. De overeenkomst tussen Jer. 17:12 en Jer. 7:12 is slechts beperkt. De tijdsaanduiding in Jer. 7:12 is anders dan in vers 17:12 omdat er geen voorzetsel voor staat. Ook zijn er geen verdere aanwijzingen dat het in Jer. 17 om Silo gaat. Verder zijn de woorden die overeenkomen niet erg specifiek maar juist vrij algemeen, zodat de overeenkomst in het gebruik van deze woorden nog geen samenhang tussen de gedeelten veronderstelt.

In Jer. 14 komen niet alleen woorden uit vers 12 voor maar ook woorden uit vers 11 en 13 voor. In Jer. 14:8 staat **מִקְדָּשׁ יִשְׂרָאֵל** net als in Jer. 17:13. En in Jer. 14:4 staat **בוֹשׁ** net als in Jer. 17:13. In Jer. 14:2 is sprake van liggen op de aarde en in Jer. 17:13 wordt er geschreven in de aarde. Opvallend is dat hier ook gedeelten uit Jer. 17:14-18 te herkennen zijn. In taalgebruik is er dus veel overeenkomst. Het genre is echter geheel anders.

De eenheid van Jer. 17:12 met Jer. 17: 14-18 bleek niet uit de handschriften. Vers 12 is dus geen onderdeel van één van de Confessiones⁶⁵. Een vergelijking met andere Confessiones heeft dus geen zin. Ook is het moeilijk om een vergelijkbaar gedeelte te vinden omdat nog steeds onzeker is of vers 12 een aanroep of een uitspraak is. Wanneer echter aangenomen wordt dat het een drievoudige uitroep is, dan is er wel een vergelijkbaar gedeelte. In Jer. 7:4 staat een drievoudige uitroep over de tempel.

⁶⁴ Craigie (1991: p229) vertaald met "his sanctuary" zonder dat duidelijk is waarom dat mogelijk zou zijn. De Vulgaat en LXX gaan ook uit van "ons".

⁶⁵ Ook Smith (1990: p. 2), Fischer (2005: p. 406-407) en Holladay (1986b: p. 20-21) rekenen Jer. 17:11-13 niet tot een van de Confessiones.

Wanneer Jer. 7:4 naast Jer. 17:12 gezet wordt blijkt de vage overeenkomst in vorm (zie tabel 12). Je kunt je dan afvragen of hier niet ook הַמָּדָה had kunnen staan aan het eind. Dit zou echter niet binnen de drie-keer-twee structuur van vers 12 passen. Maar je zou je voor kunnen stellen dat een dergelijke uitroep over de tempel of het heiligdom werd gedaan. Wanneer Jer. 17:12 op vergelijkbare manier vertaald wordt als Jer. 7:4 dan mist men echter twee keer een lidwoord. Dit hoeft echter geen probleem te zijn aangezien vers 12 poëtisch is.⁶⁶ In poëtische verzen wordt het lidwoord vaker weggelaten (Gillingham, 1994: p21) In dit geval zouden de lidwoorden de alliteratie van vers 12 zeer verstoren. Het is dus goed voor te stellen dat alle woorden in vers 12 bepaald zijn maar de lidwoorden weggelaten zijn. Vers 12 kan dan als een uitroep vertaald worden (zie tabel 12).

Jer.: 7:4			Jer. 17:12
הֵיכַל יְהוָה	"De tempel van de Heer"	"De luisterrijke troon."	כְּסֵא כְבוֹד ¹²
הֵיכַל יְהוָה	"de tempel van de Heer"	"De hoogte vanaf het begin."	מְרוֹם מְרֵאשׁוֹן
הֵיכַל יְהוָה הַמָּדָה	"de tempel van de Heer is dit"	"De plaats van ons heiligdom."	מְקוֹם מְקַדְשָׁנוּ:

Tabel 12 laat de BHS tekst en de NBV vertaling van Jer. 7:4 zien naast de Nederlandse vertaling van Jer. 17:12 en de BHS tekst van dit vers.

Tot slot moet nog de omringende tekst van paragraaf 17:11-13 bekeken worden. De directe context is immers het meest bepalend voor de betekenis van een paragraaf. De paragraaf wordt voorafgegaan door Jer. 17:9-10 waar gemeld wordt dat de Heer ieder toetst om aan ieder te geven "wat hij verdient". Daarvoor wordt gemeld dat Juda gestraft zal worden voor zijn zonden. Hierbij wordt expliciet melding gemaakt van afgoderij. Altaren, gewijde palen, bomen, maar ook heuvels en bergen. Hierin zullen de zonden gegrift worden. Dit sluit dus enigszins aan bij het "hoog" in vers 12 en "het schrijven in de aarde" in vers 13. Maar om een samenhang te veronderstellen zou men toch juist meer overeenkomst of dezelfde woorden verwachten. De zonden en niet de mensen worden geschreven. Ze worden ook op allerlei dingen geschreven maar niet in de aarde. Ook wordt het woord מְרוֹם niet genoemd. De overeenkomst is dus niet groot genoeg om op grond daarvan vers 12 uit te kunnen leggen. Jer. 17:14-18 is een bede om hulp omdat Jeremia niet geloofd wordt. Erna volgt nog een deel over de heiliging van de Sabbat.

⁶⁶ Zie paragraaf 1.3.6

4 Discussie

4.1 Uitleg van Jer. 17:12

Voordat een betekenis van Jer. 17:12 vastgesteld kan worden op basis van oude handschriften dienen eerst een paar vragen over dit vers beantwoord te worden. Allereerst is er de vraag of dit vers een bicolon of een tricolon is. Uit paragraaf 1.2 bleek dat dit vers soms als een tricolon maar vaak ook als een bicolon of zelfs als een unicolon beschouwd wordt. Gezien de opbouw van eerst twee woorden beginnend met een kaf en dan vier woorden beginnend met een mem (zie subparagraaf 1.3.6) zou een bicolon wel kunnen maar dan zou de eerste colon moeten eindigen na de eerste twee of eerste vier woorden. Dit is echter niet het geval bij de vertalingen met een bicolon. Wanneer nu oude handschriften bestudeerd worden, blijkt dat de handschriften van de Vulgaat, vers 12 als een bicolon beschouwen. De vertaling is een vertaling als een bicolon en één van de handschriften plaatst één tekstverdeler in vers 12 en niet twee. Hierbij wordt de structuur van vers 12 met 2 en 4 gelijke beginletters veronachtzaamd. Dit zou er op kunnen duiden dat deze colonindeling stamt van na het vertalen. Eenmaal in het Latijn vertaald, is niet meer te zien dat deze tekst alliteratie heeft. De LXX laat een gedeelte van vers 12 weg en levert dus geen informatie op. De Masoretische handschriften beschouwen vers 12 als een tricolon. Deze tricolon past wel bij de alliteratie. Zo staan er dan 3 paren van woorden met zelfde beginklanken. De Masoretische colonindeling is dus het meest waarschijnlijk.

De oude vertalingen van de Vulgaat en LXX gaven geen uitsluitsel over de vraag of vers 12 als een uitspraak of als een aanspraak beschouwd moet worden (zie paragraaf 3.1).

De volgende vraag is tot welke paragraaf vers 12 behoort. Hiervoor werden verschillende oude handschriften onderzocht op hun tekstverdelers. Zoals uit paragraaf 3.3 blijkt, hoort vers 12 waarschijnlijk tot paragraaf Jer. 17:11-13. Opvallend is dat geen van de bestudeerde commentaren deze indeling voor waarschijnlijk houdt (zie subparagraaf 1.3.4). De opvattingen van de commentatoren over vers 12 verschillen dus blijkbaar nogal van die van de schrijvers van de oude handschriften. Deze laatsten zijn het dus niet eens met het argument dat vers 11 gezien de inhoud beter bij de voorgaande verzen past. Blijkbaar gaan ze er, in tegenstelling tot de commentatoren, niet van uit dat vers 11 hetzelfde thema heeft als vers 10 maar als vers 12. Ook blijkt uit de oude handschriften niet dat vers 13 een samenvatting van het vervolg is (Oosterhoff, 1990: p. 170) of samen met 12 een hymnische inleiding op een klaaggebed is (Weiser, 1966: p. 147). Ook kunnen vers 13 en 18 geen inclusio vormen (itt. Oosterhoff, 1990: p. 170).

Voor de uitleg van vers 12 werd in deze studie uitgegaan van de eenheid zoals die uit de oude handschriften bleek. Dan vormt vers 12 samen met 11 en 13 een paragraaf. Binnen deze paragraaf is dan thematische continuïteit te verwachten. Ook kan men aannemen dat, wanneer men parallellisme of dezelfde woorden tegenkomt, dit ook op verbanden duidt. Uit paragraaf 3.4 blijkt dat het woord **עזב** (verlaten) vaak voorkomt in Jer. 17:11-13 (zie ook Fischer, 2005: p. 791). Toch is vers 11 niet geheel parallel aan vers 13. In vers 11 wordt iemand anders verlaten dan in vers 13. Zoals in 3.4 werd opgemerkt gaat het niet om dezelfde actie. Wel werd er in 3.4 op gewezen dat het "een dwaas zijn" in vers 11 parallel is aan "beschaamd worden" in vers 13.

Als men uitgaat van de eenheid van 11-13, betekent dit voor de uitleg van vers 11 en 13 het volgende. In vers 11 wordt verteld dat er onterecht "rijkdom" wordt vergaard. In vers 13 wordt dit gelijk gesteld aan het verlaten van de Heer en Jeremia. Dit gedrag heeft consequenties. In vers 11 staat dat de rijkdom verloren zal gaan. In vers 13 staat dat men beschaamd zal worden. Wat er bedoeld wordt met in de aarde schrijven is nog steeds niet duidelijk.

De vraag is wat vers 12 hier tussenin voor functie heeft. Het zou een aanroep kunnen zijn van de persoon die in vers 11 als patrijshaan en vergaarder van rijkdom wordt afgeschilderd. Daarmee is vers 11-12 dan een tegen een bepaalde persoon uitgesproken aanklacht. In vers 12 is echter geen sprake van een persoon maar van een plaats.

Dat vers 12 bij 11 en 13 hoort, komt overeen met indeling 1 in tabel 2. Vers 12 zou dan de aanroep in een klaaglied zijn. Maar deze vaststelling van het genre gaat ervan uit dat vers 12 samen met 13aA een eenheid vormt. Uit de colonindeling en de analyse van het parallelismus membrorum blijkt dat echter niet het geval te zijn. Colon 13aA vormt alleen de aanroep in het klaaglied.

Bij de analyse van vergelijkbare gedeelten in het boek Jeremia, bleek dat er in Jer. 7:4 een met vers 12 enigszins vergelijkbare vorm staat. Jer. 7:4 is een uitroep in drie gedeelten. Het grote verschil is dat in Jer. 7:5 deze uitroep de woorden meer letterlijk herhaald. Toch zou vers 12 ook goed een uitroep kunnen zijn gezien de poëtische vorm. Daarmee zou de functie van vers 12 in het geheel vast komen te staan. Vers 12 is een uitroep. De zinnen zijn dan geen vocatieven in de strikte betekenis maar echte nominale zinnen zijn het ook niet. Het zijn zelfstandige woorden. De meest logische vertaling is dan de vertaling in analogie met Jer. 7:4 (zie ook paragraaf 3.5).

12 aA	<i>De luisterrijke troon.</i>
12aB	<i>De hoogte vanaf het begin.</i>
12 aC	<i>De plaats van ons heiligdom.</i>

Wanneer vers 12 een uitroep is, blijft de vraag wie er roept. In Jer. 17:11aA, het begin van de paragraaf, is er sprake van een patrijshaan die verzamelt wat hem niet toekomt. Hij verzamelt jongen die uit eieren komen die hij niet zelf gelegd heeft. Deze vogel verzamelt jongen door te roepen en heet dan ook **קֹרֵעַ** wat "roeper" betekent (zie subparagraaf 1.3.3, de bespreking van de realia). Vers 12 wordt dus gebruikt als "lokroep" door diegene die onterecht rijkdom vergaart. Dit laat ook zien dat er wel degelijk samenhang is tussen vers 11 en 12.

De belangrijkste vraag is echter wát er geroepen wordt. Het meest opvallende aan vers 12 is het woord **מִקְדָּשֵׁנוּ** dat verder nergens in het Oude Testament zo voorkomt. Uit concordantieonderzoek bleek dat normaal gesproken er nooit een eerste persoon meervoud suffix achter **מִקְדָּשׁ** staat. Er is dus nooit sprake van "ons heiligdom". Zoals al eerder opgemerkt in paragraaf 3.5 is het niet waarschijnlijk dat God of Jeremia de roeper zijn. Dit kan twee dingen betekenen. Of het gaat hier over een ander heiligdom dan dat van de Heer, of de spreker eigent zich het heiligdom onterecht toe namens de groep die hij aanspreekt.

In paragraaf 3.5 is er al op gewezen dat vers 12 een vergelijkbare structuur heeft als 7:4. Holladay (1990: p28-29) legt dit vers uit als een uitroep om zichzelf ervan te overtuigen dat de tempel er altijd zal zijn en dat men op de tempel kan vertrouwen. Het vervolg van dit hoofdstuk noemt deze uitspraak bedrieglijk. Men moet niet vertrouwen op de tempel maar zijn eigen leven beteren. God kan de tempel verwoesten. Hij heeft immers ook het heiligdom in Silo verwoest (7:12).

In analogie hiermee zou je kunnen stellen dat de uitroep in vers 12 een soort lofzang op het heiligdom is. Het heiligdom is geweldig. Vervolgens wordt ook nog eens het heiligdom als het eigendom van de groep beschouwd. Vers 11 laat dan zien dat wie dit roept zich onterecht rijk rekent. Vers 13 stelt dat wie dit roept, God verlaat en daarmee de ware bron van hoop verlaten heeft.

Wat betreft het woordgebruik lijkt paragraaf Jer. 17:11-13 (en ook verder) veel op hoofdstuk 14. Zoals in paragraaf 3.5 al vermeld staat, stemt het woordgebruik wel overeen

maar het genre niet. In vers 9 en vers 21 wordt er een beroep op God gedaan. De aanwezigheid van God wordt gezien als een garantie voor hulp. In vers 21 worden de woorden **כָּבוֹד פָּסַח** gebruikt om de aanwezigheid van God uit te drukken. Dit vertrouwen in Gods aanwezigheid als een garantie voor geluk is echter niet terecht blijkt uit Jer. 14:11-16. Dus ook hier rekent men zich onterecht rijk.

Wanneer uitgegaan wordt van de samenhang van Jer. 17:11-13 zou men dus de volgende uitleg kunnen geven aan vers 12. Vers 12 is een uitroep waarin de spreker namens een groep zijn volle vertrouwen in het heiligdom stelt. Dit heiligdom beschouwt hij als eigendom van de groep. Daarom mag de groep rekenen op voorspoed. Vers 11 wijst er op dat deze voorspoed dan onterecht verkregen wordt. Men kan zich niet beroepen op het heiligdom als garantie voor voorspoed. Vers 13 stelt dat wie zich zo alleen op het heiligdom verlaat daarmee de Heer en de ware bron van hoop verlaat. De voorspoed zal verdwijnen (vers 11) en de roeper zal beschaamd worden en in de aarde geschreven worden (vers 13). Wanneer Jer. 17:11-13 zo uitgelegd wordt is dit gedeelte van Jeremia voor-exilisch. Verder zou er hier dan sprake zijn van een citaat van tegenstanders van Jeremia.

In paragraaf 1.3.5 werd gesteld dat wanneer Jer. 17:11-13 een eenheid is, deze paragraaf op te vatten is als een klaaglied. Wanneer echter Jer. 17: 11-13 uitgelegd wordt als hierboven heeft het klaaglied geen klacht meer. Wel vormt 11-12 dan een aanklacht uitgesproken tot het volk. Vers 13 is dan een (publiekelijk) gebed waarmee het volk verder onderwezen wordt.

4.2 Gebruik van oude handschriften

Uit het literatuuronderzoek zoals dat in de inleiding beschreven is, bleek dat er geen overeenstemming was over de paragraaf waartoe Jer. 17:12 behoort. Dit laat zien dat de methode zoals die door de commentatoren gebruikt werd niet tot overtuigende indelingen leidde. Ook de uitleg die aan vers 12 gegeven werd verschilde nogal. Meestal werd de paragraafindeling bepaald door de betekenis die men veronderstelde en vice versa (paragraaf 1.3.4). Het voordeel van het gebruik van oude handschriften is, dat de indeling in paragrafen niet bepaald wordt door de veronderstelde uitleg van vers 12.

De indeling in paragrafen die men vindt met oude handschriften, wordt bepaald door de opvattingen over de betekenis zoals de kopieerders van de gebruikte handschriften die hadden. Men baseert zich dan dus niet alleen op moderne inzichten. Aangezien de kopieerders dichter in de tijd staan bij de samenstellers van de tekst dan moderne theologen moet waarde gehecht worden aan de inzichten van deze kopieerders.

Met behulp van oude handschriften werd vastgesteld dat alle Masoretische handschriften die onderzocht werden de BHS steunen wat betreft de indeling in cola van vers 12. Deze traditie is er van overtuigd dat vers 12 een tricolon is en dat deze bestaat uit drie maal twee woorden. De Vulgaat en LXX wijken hiervan af. Maar gezien de sterke overeenstemming onder de Masoretische handschriften mogen de accenten zoals de BHS die ook plaatst niet zomaar genegeerd worden. Een aantal vertalingen doet dit wel (Willibrord vertaling; Holladay, 1986a: p. 500; NBG; Oosterhoff, 1990: p. 167⁶⁷). De bestudering van de oude handschriften laat zien dat de moeilijk te vertalen tricolon toch voor waarschijnlijk wordt gehouden door oude handschriften. Hiermee heeft het gebruik van de oude handschriften bijgedragen aan de uitleg van vers 12.

Verder wordt de indeling in paragrafen zoals de BHS die geeft, gesteund door de bestudering van de paragraafindeling in oude handschriften. Vers 12 vormt een eenheid met

⁶⁷ Dit zijn de vertalingen met de nummers 1,2,4 en 5 uit paragraaf 1.2.

vers 11 en 13. Geen van de bestudeerde commentaren rekent vers 12 tot deze paragraaf. Alleen Seybold (1987) hield dit voor mogelijk. Dit laat zien dat de opvattingen van de schrijvers van de oude handschriften niet overeenkomt met die van de recente theologen. De indeling blijft voor moderne mensen onlogisch maar de oude handschriften dwingen wel om toch de logica achter deze indeling te achterhalen.

Zowel de bestudering van de indeling in cola als de indeling in paragrafen leverde dus resultaten op die niet gangbaar zijn binnen de literatuur. Daarmee heeft deze studie laten zien dat het gebruik van oude handschriften tot nieuwe inzichten kan leiden.

4.3 Conclusie

Het doel van deze scriptie was vers 12 beter te kunnen uitleggen. Daarom werden oude handschriften bestudeerd. Het onderzoek heeft geen uitsluitsel gegeven over de uitleg en zelfs niet over de vertaling van vers 12. Toch heeft het onderzoek veel opgeleverd, namelijk dat veel voorgestelde verklaringen van vers 12 in de literatuur toch terzijde moeten worden geschoven. Als men tenminste uitgaat van de veronderstelling dat de schrijvers van de manuscripten geen tekstverdeling overnamen die zij zelf als onzin beschouwden. Deze veronderstelling is verdedigbaar, juist gezien de toename in tekstverdelers in de tijd (zie paragraaf 1.6). Wanneer dus de tekstverdelers in de oude handschriften serieus genomen worden dan dient vers 12 vertaald te worden als een tricolon met drie keer twee woorden. Vers 12 vormt dan een eenheid met 11 en 13. Dat vers 12 bij 11 hoort is niet alleen voor de huidige theologen onlogisch maar ook voor de schrijvers van enkele LXX handschriften. Enkele handschriften van de Vulgaat vinden vers 13 er niet bijhoren. Dit beeld is het eenvoudigst te verklaren wanneer men aanneemt dat de indeling 11-13 de oudste is.

Bovenstaande levert een uitdaging op aan de exegeten om hier de logica van te achterhalen. In deze scriptie werd de logica achter de tekstverdeling gevonden door te veronderstellen dat vers 12 een uitroep is. Een uitroep die laat zien dat de roeper zich onterecht op "zijn" heiligdom verlaat.

5. Literatuurlijst

Aleppocodex.org --Aleppocodex.org heeft het volgende volledige adres:
<http://aleppocodex.org/flashopen.html>.

Althann 1982--Althann, R. 'Consonantal ym: Ending or noun in Isa 3,13; Jer. 17,16; 1 Sam 6,19' *Biblica* 63 (1982), 560-565.

Anoniem 1972--Anoniem. *Liber Hieremiae et Lamentationes* (Biblia Sacra Iuxta Latinam Vulgatam Versionem ad codicem fidem 14), Rome, 1972.

Baber 1819--Baber, H. H. *Vetus Testamentum graecum e codice ms. Alexandrino... fideliter descriptu.2*, London, 1819.

Balentine 1981--Balentine, S. E. 'Jeremiah, Prophet of prayer', *Review and expositor* 78 (1981), 331-344.

Balentine 1993--Balentine, S. E. *Prayer in the Hebrew bible: The drama of the divine-human dialogue* (Ouvertures to biblical theology), Mineapolis, 1993.

Barthélemy 1986--Barthélemy, D. *Isaï. Jérémie, Lamentions* (Critique textuelle de l'Ancien Testament 2), Göttingen, 1986.

Becking 2002--Becking, B. 'Petuhah and setumah in Jeremiah 30-31', in: M. C. A. Korpel en J. M. Oesch (eds), *Studies in scriptural unit division* (Pericope. 3), Assen, 2002, 1-45.

Berquist 1989--Berquist, J. L. 'Prophetic legitimation in Jeremiah', *Vetus Testamentum* 39 (1989), 129-139.

Blaise 1994--Blaise, A. A. *Handbook of christian Latin: Style, morphology and syntax*, Washington, 1994.

Blass en Debrunner 1961--Blass, F. en A. Debrunner, *A greek grammar of the New Testament and other early christian literature*, Chicago, 1961.

Bracke 2000--Bracke, J. M. *Jeremiah 1-29* (Westminister bible companion), Louisville, 2000.

Bright 1965--Bright, J. *Jeremiah* (The Anchor Bible 21), New York, 1965.

Bruin, de 2002--Bruin, de, W. M. 'Interpreting delimiters: The complexity of text delimitation in four major septuagint manuscripts', in: M. C. A. Korpel and J. M. Oesch (eds), *Studies in scriptural unit division* (Pericope 3), Assen, 2002, 66-89.

Canart et al 1999--Canart, P., P. M. Bogaert, en S. Pisano, *Bibliorum sacrorum graecorum Codex Vaticanus B*, (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codex Vaticanus Graecus 1209), Vaticaanstad, 1999.

Caroll 1981--Caroll, R. P. *From chaos to covenant: Prophecy in the book of Jeremiah*, New York, 1981.

Cozza-Luzi 1890--Cozza-Luzi, J. *Prophetarum Codex Graecus Vaticanus 2125 qui dicitur Marchalianus*, Rome, 1890.

Craigie et al 1991--Craigie, P. C., P. H. Kelley en J. F. Drinkard Jr, *Jeremiah 1-25* (Word biblical commentary 26), Dallas, 1991.

Crüsemann 1969--Crüsemann, F. *Studien zur Formgeschichte von Hymnus und Danklied in Israel* (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament 32), Neukirchen, 1969.

Diercks en van Loenen 1977--Diercks, G. F. en N. H. C. van Loenen, *Kleine Latijnse grammatica*, Bussum, 1977.

Fischer 2005--Fischer, G. *Jeremia 1-25. Übersetzt und ausgelegt* (Herders theologischer Kommentar zum Alten Testament 38), Freiburg, 2005.

Fokkelman 2001--Fokkelman, J. P. *Reading biblical poetry: An introductory guide*, Louisville, 2001.

Freedman en Beck 1998--Freedman, D. N. en A. Beck (eds), *The Leningrad Codex: A facsimile*, Leiden, 1998.

Fretheim 2002--Fretheim, T. E. *Jeremiah* (Smyth and Helwys bible commentary), Macon, 2002.

Gerleman 1997--Gerleman, G. 'שְׁאוֹל שְׁאוֹל' Realm of the dead', in: E. Jenni en C. Westermann (eds), *Theological lexicon of the Old Testament.*, Vol 3, Peabody, 1997, 1279-1282.

Gillingham 1994--Gillingham, S. E. *The poems and psalms of the hebrew bible* (The oxford bible series), Oxford, 1994.

Holladay 1986a--Holladay, W. L. *Jeremiah. A commentary on the book of the prophet Jeremiah* (Hermeneia: A critical and historical commentary on the bible 1), Minneapolis, 1986.

Holladay 1986b--Holladay, W. L. *Jeremiah. A commentary on the book of the prophet Jeremiah* (Hermeneia: A critical and historical commentary on the bible 2), Minneapolis, 1986.

Holladay 1990--Holladay, W. L. *Jeremiah, reading the prophet in his time and ours*, Minneapolis, 1990.

Holladay 2000--Holladay, W. L. *A concise hebrew and aramaic lexicon of the Old Testament*, Leiden, 2000.

Hulst 1997--Hulst, A. R. 'שָׁכַן škn to dwell' in: E. Jenni en C. Westermann (eds), *Theological lexicon of the Old Testament*, Vol 3, Peabody, 1997, 1327-1330.

Jenni 1997--Jenni, E. 'יּוֹם, yōm, Day' in: E. Jenni en C. Westermann (eds), *Theological lexicon of the Old Testament*, Vol 1, Peabody, 1997, 526-539.

- Jones 1992--Jones, D. R. *Jeremiah* (New century bible commentary.11), London, 1992.
- Kahle 1902--Kahle, P. *Der Masoretische Text des Alten Testaments nach der Überlieferung der Babylonischen Juden*, Leipzig, 1902.
- Korpel en de Moor 1998--Korpel, M. C. A. en J. C. de Moor, *The structure of classical hebrew poetry: Isaiah 40-55* (Oudtestamentische studiën 41), Leiden, 1998.
- Korpel 2000--Korpel, M. C. A. 'Introduction to the series pericope', in: Idem and J.M. Oesch (eds), *Delimitation criticism: A new tool in biblical scholarship* (Pericope 1), Assen, 2000, 1-50.
- Lake en Lake 1922--Lake, H. en K. Lake, *Codex Sinaiticus Petropolitanus et Fredirico Augustanus Lipsiensis*, Oxford, 1922.
- Lettinga 2000--Lettinga, J. P. *Grammatica van het bijbels Hebreeuws*, Leiden, 2000.
- Lowinger 1971--Lowinger, D. S. (ed.), *Codex Cairo of the bible*, 1971.
- Lundbom 1999--Lundbom, J. R. *Jeremiah*, (The Anchor Bible), New York, 1999.
- McKane 1986--McKane, W. *A critical and exegetical commentary on Jeremiah* (The international critical commentary), Edinburgh, 1986.
- Milne en Skeat 1963--Milne H. J. M. en T. C. Skeat, *The codex Sinaiticus and the codex Alexandrinus: The trustees of the British museum*, London, 1963.
- Moor, de en Watson 1993--Moor, de J. C. and W. G. E. Watson, 'General introduction', in: J. C. de Moor and G. E. Watson (eds.), *Verse in ancient near Eastern prose*, Kevelaer, 1993, ix-xviii
- Oesch 1979--Oesch, J. M. *Petucha und Setuma: Untersuchungen zu einer überlieferten Gliederung in hebräischen Text des Alten Testaments* (Orbis Biblicus et Orientalis 27), Göttingen, 1979.
- Oesch 2000--Oesch, J. M. 'Skizze einer synchronen und diachronen Gliederungskritik im Rahmen der alttestamentlichen Textkritik', in: M. C. A. Korpel and J.M. Oesch (eds), *Delimitation criticism: A new tool in biblical scholarship* (Pericope 1), Assen, 2000, 195-229.
- Oosterhoff 1990--Oosterhoff, B. J. *Jeremia* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen, 1990.
- Rudolph 1968--Rudolph, W. *Jeremia* (Handbuch zum Alten Testament 12), Tübingen, 1968.
- Saywer 1978--Saywer, J. F. A. 'A note on the brooding patridge in Jeremiah XVII 11' (*Vetus Testamentum* 28), Leiden, 1978, .324-329.
- Schreiner 1999--Schreiner, J. *Jeremia 1-25* (Neue Echter Bible), Würzburg, 1999.

- Selms, van 1989--Selms, van A. *Jeremia* (De prediking van het Oude Testament), Nijkerk, 1989.
- Seybold 1987--Seybold, K. 'Das "Rebhuhn" von Jeremia 17:11: Erwägungen zu einem prophetischen Gleichnis', *Biblica* 68 (1987), 57-73.
- Smith 1990--Smith, M. S. *The laments of Jeremiah and their contexts. A literary and redactional study of Jeremiah 11-20*, (The society of biblical literature monograph series 42) Atlanta, 1990.
- Soggin 1997--Soggin, J.A. 'מֶלֶךְ melek king', in: E. Jenni en C. Westermann (eds), *Theological lexicon of the Old Testament*, Vol 2, Peabody, 1997, 672-680.
- Sperber 1969--Sperber, A. *The prophets according to the Codex Reuchlinianus*, Leiden, 1969.
- Stähli 1997--Stähli, H. P. 'רָם rām to be high' in: E. Jenni en C. Westermann (eds), *Theological lexicon of the Old Testament*, Vol 3, Peabody, 1997, 1220-1225.
- Strack 1971--Strack, H. (ed), *Codex Babylonicus Petropolitanus after prophetarum posteriorum Codex Babylonicus Petropolitanus (Petropoli, 1876)*, New York, 1971.
- Tov 1989--Tov, E. 'The Jeremiah scrolls from Qumran', in: *The texts of Qumran and the history of the community I*, (Revue de Qumran 14/54), 1989, 189-206.
- Tov 2000--Tov E. 'The background of the sense divisions in the biblical texts', in: M. C. A. Korpel and J. M. Oesch (eds), *Delimitation criticism. A new tool in biblical scholarship* (Pericope 1), Assen, 2000, 313-350
- Tov 2001--Tov, E. *Textual criticism of the hebrew bible*, Minneapolis: 2001.
- Ulrich 1997--Ulrich, E. F. Moore Cross, R. E. Fuller, J. E. Sanderson, P. W. Skehan en E. Tov, *Qumran Cave IV :. The profets* (Discoveries in the Judean desert XV), Oxford, 1997.
- Vriezen en van der Woude 2000--Vriezen, T. C. en A. S. van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, Kampen, 2000.
- Weiser 1966--Weiser, A. *Das Buch Jeremia* (Das Alte Testament deutsch 20/21), Göttingen, 1966.
- Waltke en O'Connor 1990--Waltke, B. K. en M. P. O'Connor, *An introduction to biblical hebrew syntax*, Winona Lake, 1990.
- Westermann 1981--Westermann, C. *Praise and lament in the Psalms*, Atlanta, 1981.
- Würthwein 1979--Würthwein, E. *The text of the Old Testamen: An introduction to the Biblia Hebraica*, Grand Rapids, 1979.
- Yeivin 1968--Yeivin, I. *The Aleppo Codex of the bible, a study of its vocalization and accentuation* (The hebrew university bible project monograph series 3), Jerusalem, 1968.